

В.М. Половець

**ФЕДІР МИХАЙЛОВИЧ
УМАНЕЦЬ
(1841 – 1917 рр.)**

**Чернігів
2006**

ББК 63.3 (4 Укр) 5
П 52

Половець В.М. Федір Михайлович Уманець
(1841– 1917рр.). – Чернігів: Просвіта, 2006. - ____ с.
ISBN 966-533-308-6

Автор: В.М. Половець – доктор історичних наук, професор, зав.
кафедри українознавства і політології Чернігівського
державного педагогічного університету імені
Т.Г. Шевченка

Редактор: А.Г. Морозов, доктор історичних наук, професор

Монографія присвячена дослідженню життя, громадської та наукової діяльності Ф.М. Уманця, відомого земця, юриста, історика, краєзнавця, який належав до типових представників старої інтелігенції, що вбачала свій обов'язок перед суспільством у збереженні і популяризації історико-культурної спадщини. Своєрідна постать Ф.М. Уманця тільки-но повертається з фактичного забуття. Його ім'я, на жаль, мало що говорить сучасному читачеві. Між тим, він відіграв важливу роль у зміцненні земських установ на Чернігівщині, розвитку історичного краєзнавства, музейної та архівної справи. Діяльність Федора Михайловича пов'язана безпосередньо з Чернігівською архівною комісією, в якій він у 1896 р. очолював редколегію. Науковий доробок Ф.М. Уманця складається з низки монографій, наукових статей, розвідок та документальних публікацій, що чекають на своїх дослідників.

Розрахована на науковців, викладачів, краєзнавців, широке коло читачів.

ISBN 966-533-308-6
ББК 63.3 (4 Укр) 5

УДК 94 (477.5)

© Половець В.М., 2006

Передмова

Федір Михайлович Уманець належить до числа громадських діячів і науковців, життя і творчість яких потребує копіткого біографічного та історичного вивчення з метою повернення із забуття і належної оцінки його подвижницької діяльності. Юрист за фахом, історик і краєзнавець за покликанням, він уміло поєднував обов'язки голови губернської земської управи з широкою дослідницькою діяльністю, пов'язаною з вивченням історичних джерел та підготовкою наукових публікацій і монографій. Значну увагу Ф.М. Уманець приділяв дослідженню українського козацтва. На його монографію “Гетьман Мазепа” посилається М.С. Грушевський в “Очерке истории украинского народа”. Поки що до наукового обігу введені лише окремі праці Федора Михайловича. Переважна більшість із них чекає на ґрунтовне комплексне дослідження. Автор перебував у самій гушці бурхливого громадського життя, а його діяльність полягала у збиранні, пропаганді та охороні історичних і культурних пам'яток, активній участі та підтримці чернігівської “Громади”, моральній і матеріальній допомозі повітовим та губернському земствам. Гідне місце у відродженні визвольних ідей українського народу займало музейне будівництво, якому Ф.М. Уманець надавав особливого значення. Зміцнення основ духовного життя суспільства він вбачав у вивченні та публікації історичної спадщини, переконливо доводив, що остання і є невичерпною скарбницею знань народних мас про своє минуле. Знайомство з життям і творчістю Ф.М. Уманця свідчить про вагомий внесок вченого в історію України, а його погляди в сучасних умовах набувають важливого звучання і потребують популяризації.

Автор

РОЗДІЛ І

ЗЕМСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Федір Михайлович Уманець народився 21 лютого (5 березня) 1841р. в с. Яснівка Глухівського повіту Чернігівської губернії в сім'ї дрібномаєтного дворянина, вихідця із старовинного козацького роду. Після закінчення гімназії поступив на юридичний факультет Московського університету. Ще в студентські роки Ф.М. Уманець виявив неабиякі здібності до наукової діяльності, досліджуючи проблему “Наділ общини і дворові люди”, яка й стала його магістерською дисертацією.

Закінчивши Московський університет з науковим ступенем кандидата наук, він з 24 грудня 1861р. був причислений до Міністерства внутрішніх справ і направлений на роботу в земський відділ. З 30 квітня 1862р. Ф.М. Уманець, згідно прохання, був переведений на службу до відомства Міністерства юстиції і влаштований у 3-му відділі Департаменту. У тому ж році рішенням Сенату як кандидату наук йому було присвоєно чин колезького секретаря. Про відношення молодого юриста до службових обов'язків свідчить той факт, що уже в лютому 1863р. його було призначено старшим помічником столоначальника. Наприкінці того ж року Ф.М. Уманця було відкомандировано до Києва у розпорядження Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора на посаду мирового посередника. З січня 1864р. він працював мировим посередником 5-ї дільниці Камінського повіту. За розпорядженням генерал-губернатора Федора Михайловича у серпні 1864р. було переміщено на посаду мирового посередника 1-ої дільниці Ушицького повіту. У наступному, 1865р. наказом міністра внутрішніх справ його призначають головуючим у Проскурівському повітовому мировому з'їзді. На основі пропозиції генерал-губернатора Ф.М. Уманця у лютому 1867р. було переведено на таку ж посаду в

м. Ольгополь. На цей час указом Сенату за вислугу років Ф.М. Уманець був пожалуваний у титулярні радники зі старшинством. Як свідчать архівні дані, у цьому ж 1867р. й закінчилася ольгопольська державна служба Федора Михайловича, котрий 23 квітня був звільнений з посади згідно поданої заяви¹. Того ж року Ф.М. Уманець повернувся на батьківщину, де залягало коріння його старовинного козацького роду і з 1875 року працював на посаді члена Глухівського повітового у сімейних справах присутствія. За вислугу на державній службі він був підвищений до колезького асесора, а 14 березня 1878р. по височайше затвердженому Кабінетом Міністрів положенню нагороджений орденом Святого Станіслава 3-го ступеня. Указом Сенату від 10 квітня 1880 р. йому було пожалувано чин надворного радника зі старшинством, а через два місяці, згідно поданої заяви, звільнено з державної служби².

Після тривалої перерви, яка, за нез'ясованих дослідниками обставин, продовжувалася понад 9 років, Федір Михайлович розпочав земську діяльність. Глухівськими земськими зборами 27 вересня 1889р. його було обрано головою повітової управи. На цій посаді Ф.М. Уманець працював до 30 січня 1896р., після чого Чернігівські губернські земські збори обрали його на посаду голови губернської земської управи³. Обіймаючи цю посаду впродовж наступних двох трьохліть, Федір Михайлович проявив себе як активний громадський діяч — брав участь у роботі Чернігівської вченої архівної комісії та обирався делегатом Всеросійського з'їзду земств у 1901р⁴. Саме на цей період припадає нагородження його орденом Святої Анни 3-го ступеня, срібною медаллю на пам'ять про царствування Олександра III і пожалуваною 20 серпня 1896р. для носіння на Олександрівській стрічці, а також нагородження з приводу коронування государя імператора Миколи II — темнобронзовою медаллю, височайше затвердженою за труди по першому загальному перепису населення 1897р., для носіння на стрічці державного кольору⁵.

У 1898р. Глухівські повітові земські збори обрали Ф.М. Уманця в губернські гласні⁶. На цій посаді інтереси Федора Михайловича, як голови губернської земської управи, тісно перепліталися з обов'язками делегованого представника окремого регіону Чернігівщини. У своїх виступах та доповідях на губернських земських зборах він ставив питання про надання земству права відкривати двокласні сільські училища, залучення земського учительства на курси садівників, городників та пасічників, заснування мережі початкових сільськогосподарських шкіл, заліснення пісчаних ярів та осушення боліт, організацію виробництва і збут кустарної продукції тощо.

Оподаткування земель межовими зборами.

Заключення губернської земської управи під керівництвом Ф.М.Уманця про неправильне оподаткування Казенною палатою земель Конотопського повіту межовими зборами. Розглянувши заяву Конотопського повітового земства, губернська управа дійшла висновку, що законом від 18 травня 1882 р. скасовувалася стаття 169 закону від 27 жовтня 1859 р. про розмежування в Чернігівській і Полтавській губерніях, чим відмінялася “та сама основа, яка прийнята Казенною палатою при визначенні межового збору з землевласників Конотопського повіту”⁷.

Непорозуміння виникли в різних повітах Чернігівської губернії. Губернська управа не поділяла того підходу, згідно якому Казенною палатою обкладалися межовими зборами землі сільських общин. У законі не було ніяких посилань на те, щоб землі їх приймати не як суму дрібних власників, які мали кожний менше 50 десятин, а як одне володіння. Земська управа, осмисливши запрошені керуючим Казенною палатою відомості, вважала необхідним слідувати закону 18 травня 1882 р. ст.106, який надавав кожному власнику, що мав 50 і більше десятин землі, отримати “відрубну” ділянку, якщо ж кількість землі перевищувала 300 десятин в одного власника, то він зобов'язаний був вимежувати “відрубні” ділянки⁸.

Визначаючи категорії землеволодінь для виплати витрат на межування, закон установлював наступні розряди: дрібномаєтні, «відрубні» і черезсмужжя, причому відносно «відрубних» володінь ніяких застережень не було зроблено. Управління Казенною палатою користувалося поземельними списками, котрі в тогочасних умовах не відтворювали реальну наявність землеволодінь: за 20 років межування і 15 років після нього землеволодіння переходили з одних рук в інші і будучи «відрубками» обмежувалися черезсмужжям. Сільська ж община платила всі податки, в тому числі й межовий збір, по окладних листках, які висилали на всю громаду. Разом з тим Казенна палата сприймала їх не як суму власників, а як одне володіння, що мало понад 50 десятин і визначала межовий збір по 5 коп. з десятини, в той час як повинні оподатковуватися по 2,5 коп.⁹ Такою була думка і на цьому наполягала губернська управа.

Губернському Земському зібранню 34 чергової сесії 1898 р. була запропонована *доповідь Ф. М. Уманця* «Про клопотання Сосницького земства про залучення до оподаткування на мирські потреби земель тих осіб, які не підлягали становому збору на ці нужди і не прописані до волостей. Сосницьке повітове земське зібрання у зв'язку з тим, що власники нерухомого майна купці, міщани і тогочасні громадяни не приймали участі у платежах на мирські потреби, а тим не менш користувалися громадськими будівлями, які споруджувалися за рахунок мирських зборів, було вирішено підняти клопотання про залучення до оподаткування на загальні потреби землі тих осіб, які не несли станового збору і не прописані до волості.

Губернська управа, поділяючи висловлену пропозицію в цілому, вважала за необхідне підтримати клопотання повітового зібрання з тим, щоб до оподаткування на мирські потреби залучалися також землі, які перейшли від дворян у володіння інших станів, представники яких проживали в повіті і щоб наслідки цього клопотання, в разі його задоволення, були поширені і на решту повітів Чернігівської губернії¹⁰.

Доповідь Ф. М. Уманця про зміни в 27 статті “Положення про земські установи” у справі недопущення осіб, засуджених до тюремного ув’язнення, в земські зібрання і з’їзди, а також в інші земські справи.

Лихварство, зазначалося в доповіді, належить по своєму характеру до майнових правопорушень, тому що воно стало проявом експлуатації крайньої нужди і здійснювалося, як правило, без посторонніх свідків, і лише в окремих випадках справа доходила до суду, а вибори людини, здатної на такі поступки, в земські органи лише відкривали широкий простір для продовження протизаконної діяльності тільки ще з більшою впевненістю у свою безкарність. Губернська управа наполягала на тому, щоб представниками громадської організації не могли бути особи, які своєю поведінкою дискредитуватимуть сам принцип діяльності земської установи¹¹.

Підтримку шовківництва. Вивчивши стан розвитку шовківництва в губернії, земська управа звернулася до губернського земського зібрання з пропозицією визначити подальший напрямок поширення цієї галузі серед населення. Як правило, в губернії щорічно при підтримці земської управи добувалося біля 10 пудів сухих коконів (пересічно по 40 крб. за пуд). До постачальників коконів все частіше почали залучатися бувші учні земських шкіл – найбільш податлива на всі новачії верства населення. Разом з тим значна частина коконів, які добувалися іншими категоріями мешканців, не проходила через реєстрацію в управі і самостійно перероблялася шовківниками.

Справа в тому, що губернською земською управою було зроблено немало спроб організувати переробку коконів на шовк та тканини, але в основному кокони відправляли до Москви на шовкоткацьку фабрику братів Сапожникових. Збут коконів у такий спосіб вважався, за визнанням фахівців шовківництва, найзбитковішим, тому що найпримітивніша переробка їх у сирець чи вироби помітно підвищували прибуток від власного виробництва. Не бажаючи поступатися

шовківникам навіть тим прибутком, який залишався у них від переробки коконів у сирець, фабрики, скориставшись невмінням людей доводити справу до кінця, тобто до вироблення шовкових тканин, як правило, дуже низько оцінювали шовк-сирець, а інколи й зовсім від нього відмовлялися, посилаючись на нерівну розмотку. У таких умовах, на думку земської управи, найвигіднішим способом утилізації коконів була переробка їх на місцях, навіть у тих випадках, коли вона не досягала рівня фабричного виробництва. Високий рівень кустарного ткацтва в Чернігівській губернії уявлявся сприятливими умовами для поєднання шовківництва з ткацтвом у формі кустарного шовківництва.

Ф.М.Уманець був переконаний, що при успішному вирішенні визначеної проблеми, шовківництво в губернії набрало би нового розмаху, адже в такому разі поряд з постійним і оперативним збутом коконів власними виробниками відкривався новий ринок їх залучення з Полтавської, Харківської, Київської губерній, для шовківників яких теж не вигідно було збувати кокони в Москву. Піклуючись про розвиток дрібного кустарного шовківництва, губернська управа в листопаді 1896 р. командувала в Миколаїв ткача з Олишівки Козелецького повіту Оверкія Миронича для ознайомлення з кращими знаряддями і способами як розмотки, так і ткацтва шовку в майстернях Миколаївського училища для дочок нижчих чинів Чорноморського флоту, де ця справа була добре налагоджена. По інформації, отриманій від інспектора цього училища генерала Рюміна, Миронич виявився здібним і трудолюбивим учнем і Рюмін зі свого боку, приєднався до клопотання О.Миронича про те, щоб йому, крім виданих в листопаді 60 крб., назначено було додаткове утримання для завершення навчання, термін якого продовжувався до одного року. У зв'язку з такими обставинами голова губернської земської управи просив губернське зібрання: продовжити термін навчання О.Миронича ще на 8 місяців, виділивши для цього

120 крб. та забезпечити на попередніх умовах постачання шовківників губернії безплатними саджанцями і насінням шовковиці, сіянцями скорцонеги, греною, рекомендаціями по шовківництву, для чого ще виділити 155 крб., Київському товариству шовківників, членом-замовником якого було Чернігівське земство пропонувалося видати 25 крб. членських внесків і продовжити прийом коконів від шовківників з попередньою оплатою, для чого асигнувати 200 крб. Всього на потреби шовківництва в 1897 р. губернська управа просила виділити 300 крб. і на обороти 200 крб., причому остання сума, яка включилася до кошторису витрат, вносилася управою і до прибутків¹².

Призначення субсидій товариству по боротьбі з інфекційними хворобами. За прикладом Курського, Полтавського, Катеринославського губернських земств голова губернської земської управи звернувся до земського зібрання гласних з пропозицією виділити Харківському медичному товариству субсидію в 700 крб. та губернській земській управі 800 крб. на покриття витрат повітових земств для лікування укушених скаженими тваринами жителів Чернігівської губернії¹³.

У зв'язку з відкриттям у Києві Пастерівського інституту, який перебував у віданні товариства по боротьбі з інфекційними хворобами, окремі земські управи, приближені до Києва, стали відправляти своїх хворих до Пастерівського інституту. Губернська земська управа, прийнявши до відома перевагу відстані та зручність шляхів сполучення, циркуляром від 17 травня 1897 р. просила повітові земські управи припинити відправку своїх хворих до м. Харкова і направляти їх на лікування в Київ, де були створені значні переваги у забезпеченні їх приміщенням та продовольством¹⁴.

Питання народної освіти. Вирішення проблеми народної освіти було однією з провідних складових у діяльності земства, якій Федір Миколайович надавав особливого значення. За час його перебування на посаді голови губернської земської управи постійно розглядалися питання

організації освіти для дорослих, відкриття недільних шкіл, реорганізації прогімназій з чотирикласних у шестикласні тощо. У 1896 р. на проведення занять з дорослими в Борзенській, Ніжинській і Мглинській земських повітових управах виділялося 750 крб., з яких половину витрат брала на себе губернська земська управа. У наступному навчальному році Мглинська повітова управа повідомляла, що вона планує продовжити заняття для дорослих при Старосільській, Синьківській і Бакланівській земських школах, для чого в кошторис пропонувала внести 150 крб., а іншу половину (150 крб.) просила виділити губернському земству. Козелецька повітова управа сповіщала, що з виділених на заняття для дорослих 410 крб., 356 крб. витрачено на поурочну плату вчителям, з розрахунку 1 крб. за урок, а решту 54 крб. – на освітлення, придбання книг і письмових приладь. На наступний навчальний рік Козелецьке повітове земство планувало витратити 500 крб., половину з яких просило передбачити в кошторисі за рахунок губернського земства¹⁵.

Заслуговує на увагу, що при земських школах при підтримці повітових земських управ відкривалися недільні класи. Комплектувалися вони по групах, у залежності від складу контингенту та предмету вивчення: по письму, арифметиці, закону Божому. На уроках письма читалися статті історичного, географічного, природно-гуманітарного змісту, писалися диктанти та виконувалися різні письмові вправи. Уроки арифметики ставили за мету ознайомлення з 4-ма арифметичними діями з простими числами та поняттям дробу. Групи по вивченню закону Божого знайомилися з подіями священної історії, молитвами і заповідями. Як і по інших питаннях народної освіти, губернське земство брало на себе половину фінансових витрат¹⁶.

Як свідчать матеріали дослідження, губернська земська управа опікувалася поліпшенням мережі народної освіти, в тому числі гімназій та прогімназій. Суразька повітова управа звернулася до губернського земства з клопотанням про збереження в Суражі класичної прогімназії

з перетворенням її з чотири класної в шести класну. Доповідаючи губернському земському зібранню, губернська управа враховувала той факт, що в прогімназії навчалося всього понад 80 учнів (40% нормативного числа), що з відкриттям у Новозибкові реального училища, а в Стародубі чотирикласної прогімназії число учнів Суразької прогімназії надалі зменшувалося, а Міністерство народної освіти взагалі ставило питання про закриття цього навчального закладу. Разом з тим губернська управа обґрунтувала клопотання мешканців Суража про необхідність не тільки збереження прогімназії, але й відкриття 5-го і 6-го класів, виходячи з того, що переїзд до іншого міста “навчання юнаків 16-17-літнього віку пов’язаний з меншим ризиком у моральному відношенні, ніж 14-річних отроків”¹⁷. Обґрунтування базувалося на асигнуванні 8685 крб. на утримання прогімназії, половину з яких виділяло губернське земство¹⁸. Враховуючи, що сума, яку виділяло на навчальний заклад повітове земство, велика для небагатих в цілому мешканців міста, губернська управа клопотала перед земським зібранням асигнувати додатково щорічно 1125 крб. на утримання прогімназії¹⁹.

Організація педагогічних курсів для народних учителів. На доповідь голови губернської земської управи Ф.М.Уманця губернське зібрання 1897 р. постановило передати в розпорядження Борзенського, Глухівського, Конотопського, Кролевецького і Ніжинського повітів – 6000 крб. (по 1200 крб. кожному) на улаштування педагогічних курсів з таким розрахунком, щоб гроші ці видавалися губернською управою після отримання інформації про організацію курсів. Сосницькому і Городнянському повітам, які вирішили провести курси для народних учителів за свої кошти, виділити 1200 крб. на обидва повіти. За виключенням Кролевецького повіту, всі вищезазначені повіти земства скористувалися асигнуванням губернського зібрання і провели педагогічні курси.

У наступному році земське зібрання на доповідь Ф.М.Уманця прийняло рішення про проведення курсів

учителів Мглинського, Новгород-Сіверського, Ново-зібківського, Стародубського і Суразького повітів, кожному з яких виділялося по 1200 крб. Повітам, які проводили педагогічні курси за власні кошти, губернське зібрання своїм рішенням повертало затрачені суми. В цілому земське зібрання на проведення педагогічних курсів щорічно виділяло 10-12 тисяч крб., що сприяло значному поліпшенню діяльності земських шкіл серед населення губернії²⁰.

Конкретизуючи досліджувану проблему, підкреслимо, що губернське земство створило фонд допомоги шкільному будівництву, з якого видавалися кошти на зміцнення матеріальної бази навчального процесу. Тільки з 1 липня по 1 жовтня 1901 року сільським громадам 12 повітів губернії було видано понад 26490 крб., в тому числі Борзнянському повіту: селам Вишневка – 1000 крб., Високе – 100 крб., Варваровка – 500 крб.; Городнянського повіту: селам Суличевка – 200 крб., Яриловичі – 400 крб., Пилипча – 600 крб., Грабово – 1000 крб.; Глухівського повіту: селам Семенівка – 1000 крб., Собичево й Слобідка – 500 крб., Локоток – 500 крб.; Конотопського повіту: селу Сем'янівка – 1000 крб.; Кролевецького повіту: селам Рождественське – 1000 крб., Борки – 500 крб.; Мглинського повіту: селам Воробейки – 1000 крб., Тубелець – 363 крб., Лизогубівка – 1231 крб., Довбежі – 250 крб.; Ніжинського повіту: селу Бакаєвка – 1500 крб.; Новозибківського повіту: селам Нове місто – 1000 крб., Рогівка – 300 крб.; Сосницького повіту: селам Козляничі – 1000 крб., Савинки – 2000 крб., Киселівка – 1000 крб., Бутівка – 200 крб., Волинка – 1000 крб.; Стародубського повіту: селам Сотич – 300 крб., Солови – 2000 крб., Євдокілля – 500 крб.; Суразького повіту: селу Творишине – 1000 крб.; Чернігівського повіту: селам Ведільці і Кархівка – 500 крб., Халявин – 700 крб., Скоринець – 600 крб., Білоцерківки – 300 крб., Тучине і Ольсохівка – 300 крб., Борки – 250 крб.²¹ Як бачимо, географія розподілу коштів свідчить про те, що губернська управа намагалася максимально забезпечити шкільні

потреби, виходячи з наявних фондових ресурсів, а виділена сума визначалася розмірами шкільного приміщення та кількістю учнівського контингенту.

Досліджувані матеріали засвідчують заінтересоване ставлення Ф. М. Уманця до професійного навчання підростаючого покоління. На засіданні сільськогосподарської ради при Чернігівській губернській земській управі в серпні 1901 р. він доповідав, що в кінці липня поточного року відвідав школу О. Пороховщикова, влаштовану в маєтку князів Юсупових під Москвою, у 8 - ми верстах від ст. Химки Миколаївської залізниці. Про результати навчання в школі можна судити по виробництву і якості звичайної цегли і черепиці. Школа своїми силами виготовляла таку кількість черепиці голандського типу, що нею була покрита більша частина навколишніх будинків, шкільні приміщення, а на складі зберігається стільки, що нею зацікавилася Московське повітове земство. Рада ухвалила прийняти інформацію Ф. М. Уманця до відома і звернулася до губернського земства з пропозицією з'ясувати умови, на яких московська школа прийме замовлення на виготовлення основних засобів виробництва голандської черепиці²².

Отже, губернська земська управа, наділена виконавчими функціями, питання народної освіти тримала під постійним контролем, своєчасно вивчаючи нагальні потреби та дбаючи про матеріальне забезпечення навчальних закладів.

Музей В. В. Тарновського. У 1896 р. в Чернігівську земську управу на ім'я Федора Михайловича Уманця поступила заява В. В. Тарновського такого змісту: "Зібраний мною упродовж всього мого життя музей місцевих старожитностей я хотів би, для надійного їх збереження, передати у власність і завідування Чернігівського губернського земства з тим, щоб він розміщався в старовинному домі над Десною, за собором, і був відкритий для відвідування його публікою на основі загальних правил. Тому, покірніше прошу вас, милостивий государ, доповісти

про це моє бажання наступній сесії губернського земського зібрання, запропонувавши на його вирішення наступні питання. Чи погодиться губернське земство Чернігівської губернії асигнувати щорічно певну суму на утримання музею, прийнявши його у свою власність і завідування, і виклопотать у начальства, якому підлягає названий мною будинок, уступку для розміщення в ньому місцевого історичного музею Чернігівського губернського земства?...”²³.

Так розпочиналася історія переходу музею Василя Васильовича у власність Чернігівського губернського земства. Подаючи цю заяву губернському земському зібранню 1896 р., Ф.М.Уманець доповідав, що музей В.В.Тарновського складається з колекції предметів, що відносилися до історичного і повсякденного життя українців, по вартості і повноті не мав собі рівних на півдні Росії і коштував збирачеві великих зусиль і грошових затрат. Тому, усвідомлюючи всю наукову важливість такого музею, голова управи висловив думку, що на земстві лежить обов’язок з повною готовністю прийняти пропозицію В.В.Тарновського і щойно асигнувати суму, необхідну на прийняття і першочергове облаштування музею.

Основні висновки управи поділяла й комісія по народній освіті, яка розглянула пропозиції земства по заяві В.В.Тарновського. Бажання власника щодо розміщення музею в указаному ним приміщенні, так званому “будинку Мазепи” –будинку чернігівського полковника (1687-1698 рр.) Я.Лизогуба, одного з небагатьох зразків житлової архітектури України кінця XVII ст., що зберігся до нашого часу, в якому натоді знаходився архів Чернігівського губернського правління. Разом з тим комісія по народній освіті не погоджувалася з таким варіантом, бо він, на її думку, вимагав значних затрат і був не кращим за місцем розташування. Вона пропонувала просити дарувача погодитися на улаштування під музей іншого приміщення. Втім губернське земське зібрання вирішило клопотатися про перехід музею у власність земства і про те, щоб він зберіг назву імені

В. В. Тарновського, але перехід відбувся не так швидко, як цього чекали і бажали збори.

На наступній сесії, 1897 р. було повідомлено, що Ф. М. Уманець від імені управи звернувся до Міністерства внутрішніх справ з клопотанням про продаж земству “будинка Мазепи” і що Міністерство віднеслося до цього доброзичливо. Губернське земське зібрання 1898 р. було проінформоване головою управи про те, що оцінка вартості будинку була зроблена відповідно створеною комісією і що його придбання земством вимагає понад 10 тисяч крб. На попереднє пристосування його під музей управа передбачала біля 4 тисяч крб. і на будівництво приміщення для завідуючого музеєм – 2 тис. крб.

Під час сесії 1898 р. на адресу зборів було отримано нову заяву В. В. Тарновського, в якій він, підтверджуючи своє попереднє бажання про пожертвування музею Чернігівському земству, додавав, що не наполягає неодмінно на “будинку Мазепи”, а погоджується на приміщення, яке б відповідало призначенню. В заяві наголошувалося про обумовленість дару: земство не мало права на його відчуження, переведення музею з Чернігова в інше місто або зміну його призначення як місцевого історичного музею²⁴. Крім того, він наполягав, щоб земство виділило необхідні для утримання музею кошти і при його особистій участі розробило статут музею, основні положення якого викладені в попередній заяві.

Постало питання про будівництво окремого приміщення для музею, але в зібранні виникли дебати чисто принципового характеру – чи має право земство приймати такий дорогий дар. Ніхто з гласних не заперечував цінності і важливого наукового значення дару, але окремі з них стверджували, що завдання земства обмежуються обов’язками турбуватися про задоволення нагальних первинних потреб населення, а опікатися високими культурними запитами у той час, як повсякденні, за браком коштів, задовольняються далеко не в повній мірі, – земство не повинно, тому слід відмовитися від пропозиції В. В. Тарновського. Інші гласні, заперечуючи таку

постановку питання, доводили, що обмежувати роль земства задоволенням тільки первинних запитів податкодавців, значить надто звужувати його компетенцію, що наукове і культурне значення музею, особливо для Чернігівщини, неперевершене, що земство не повинно відмовлятися від такої установи тільки із-за того, що більшість населення зараз не зможе ним користуватися, бо такий дар має і високу матеріальну вартість і земство, витративши одночасно біля 20 тис. крб., придбає колекцію, яка коштує багато десятків тисяч крб.²⁵

Окремо належить зупинитися на позиції чернігівського губернатора Є. Андрієвського, який спочатку досить-таки прихильно поставився до заяви В. Тарновського й відповідного рішення губернського земського зібрання. У своєму листі до земської управи від 11 березня 1897 р. він повідомляв, що “на приведення до виконання постанов Чернігівського чергового Земського Зібрання 24 минулого лютого по заяві землевласника В. В. Тарновського про бажання його передати у власність і завідування губернського Земства музей місцевих старожитностей, – перешкод з мого боку не зустрічається”²⁶. Губернатор не заперечував проти надання в розпорядження земства “будинку Мазепи”, але безумовно, “висловитися за безоплатну поступку цього будинку, – писав він, – я не визнаю за собою права”²⁷. 23 вересня 1897 р. Є. Андрієвський повідомляв Ф. М. Уманця про отримання ним згоди департаменту загальних справ Міністерства внутрішніх справ на передачу земству зазначеного будинку, за умови сплати останнім або його вартості, або виділення суми, достатньої для «влаштування приміщення архіву Губернського правління й щорічної орендної плати»²⁸.

Погодившись з цими пропозиціями, Ф. М. Уманець організував проведення оцінки архітектурної споруди – “будинку Мазепи”²⁹. Наслідки її були не дуже втішні. Незважаючи на те, що “будинок побудовано з великим запасом міцності” й “ніяких видимих істотних пошкоджень стін і склепінь не виявлено”, разом з тим “зовнішній і

внутрішній тиньк сильно пошкоджений; дерев'яна підлога вимагала перестелення; віконні рами стали ветхими; всі підвальні приміщення вогкі; як перший, так і особливо підвальний поверхи були малоосвітлені”³⁰. Як бачимо, витрати на влаштування музею В.В.Тарновського виявилися досить-таки значними, але земська управа наполягала на необхідності піти на них.

Не втрачав надії на позитивне вирішення проблеми і сам Василь Васильович. У листі до Ганни Барвінок 14 січня 1898 р. він писав: “Що у Чернігівському Земстві ще поки нема місця, то не турбуйтеся, бо скоро воно буде і я хочу їхати в Чернігів, щоб їх трохи підігнати, бо вони щось загаялися”³¹. У той же час Федір Михайлович робив все від нього залежне, щоб прискорити відкриття музею, але далеко не все залежало від його волі. Майже кожен крок необхідно було узгоджувати з начальством, яке вбачало в музеї В.Тарновського й у природних турботах чернігівців про його збереження «небезпечні ідеї малоруського сепаратизму, начебто любити рідний край і піклуватися про охорону місцевих старожитностей України, яка відіграла в старовину самостійну історичну роль, є сепаратизм і ворожість для Росії”³². Дійшло до того, що під тиском обставин, губернатор Є.Андрієвський висловив протест проти відкриття музею, що значно ускладнило справу. 23 березня 1899 р. в листі до О.Лазаревського Федір Михайлович писав: “Необхідно про це повідомити Василя Васильовича, але він хворий і я боюся, що ця звістка може відбитися на його хворобі, якщо він не буде підготовлений. Від імені Управи прошу Вас взяти на себе клопіт переговорів з ним про це й умовитись, що робити далі ?”³³. 13 червня 1899 р. Василь Васильович Тарновський помер, так і не дочекавшись офіційного вирішення питання про майбутнє свого музею. Перед смертю у своєму заповіті він знову підтвердив пожертвування свого музею земству, повторивши попередні умови та додавши до них побажання, щоб музей називався його іменем і щоб спадкоємним попечителем його завжди був старший з роду заповідача³⁴.

Своїми душеприкажчиками В.Тарновський ще за життя призначив князя М.Долгорукого, графа Г.Милорадовича та Ф.М.Уманця. Виконувати останню волю Василя Васильовича довелося Федору Михайловичу, бо на той час М.Долгоруков уже помер, а Г.Милорадович передоручив свої повноваження голові губернської управи.

Одразу після смерті В.В.Тарновського Федір Михайлович виїхав до Києва, звідки 25 червня повідомляв губернську управу про необхідність “прийняти заходи щодо охорони майна й тимчасового його влаштування” і про необхідність поїздки в Київ І.Л.Шрага для ведення «юридичних формальностей»³⁵. При активному сприянні О.М.Лазаревського та В.Б.Антоновича більшу частину колекції було передано на тимчасове зберігання до музею Київського товариства старожитностей та мистецтва. Велику допомогу Ф.М.Уманцю надав при цьому член правління названого товариства М.Ф.Біляшівський. “Порадившись коє з ким із гласних, – писав Федір Михайлович 3 вересня 1899 р., – ми вирішили зробити опис музею В.В.Тарновського у Києві. При двох готових каталогах опис займе небагато часу”³⁶.

У вересні 1899 р. секретарю губернської земської управи Б.Д.Грінченку було доручено зробити перевірку цілісності колекції та скласти опис предметів музею, який дав можливість повністю визначити склад експонатів. На долю Бориса Дмитровича та його дружини Марії Миколаївни випала сама відповідальна робота по систематизації та науковому обґрунтуванню фондів, яку вони виконали безкоштовно. Б.Грінченко офіційно повідомив Ф.М.Уманця про те, що “згоден прийняти на себе цю роботу, але тільки цілком безвідплатно”³⁷.

У доповіді про все вищевикладене 35 черговій сесії Чернігівського губернського земського зібрання в грудні 1899р. Ф.М.Уманець запропонував новий проект відносно розміщення музею: пристосувати для цієї мети приміщення ремісничого класу чоловічого сирітського будинку на Смоленській вулиці, що звільнялося у зв’язку з переводом

цієї установи в сільську місцевість. Комісія по народній освіті більшістю висловила за нову пропозицію управи, але в самому земському зібранні ця ідея викликала тривалі дискусії і зустріла немало заперечень. Стверджувалося, що приміщення віддалене від центра міста, що виділена сума в 9 тис. крб. значно збільшить вартість самої будівлі, ціна якої становила 6 тис. крб., що сума, яка виділялася, навряд чи буде достатньою для перебудови і пристосування приміщення, так що кінцева сума буде не менше 20 тис. крб. Прихильники проекту не підтримували думки про те, що місце розташування музею буде віддаленим, що сума, виділена для перебудови, підрахована вірно, а розміри приміщення достатні для закладу такого спрямування³⁸.

Зібрання погодилося з пропозицією управи і комісії та асигнувало 9 тис. крб. на перебудову під приміщення музею запропонований земельною управою будинок. Разом з тим було схвалено рішення про підготовку до наступної сесії статуту музею і доручено Ф.М.Уманцю очолити відповідну комісію, клопотатися про присвоєння музею імені В.В.Тарновського, відвідування зробити безкоштовним і затвердити, згідно волі дарителя, сина його, В.В.Тарновського, попечителем музею з переходом цього звання до старшого в його роду, розмістити в музеї портрет і гранітну дошку з надписом: “Пам’яті В.В.Тарновського – Чернігівське губернське земство”³⁹.

Ф.М.Уманець разом з обраною для участі в облаштуванні музею комісією, виробили проект правил музею і внесли його на розгляд земського зібрання 1900 р. Основна його частина під назвою “Загальні правила” складалася з наступних положень.

“1. Чернігівське губернське земство засновує для безплатного відвідування музей українських старожитностей В.В.Тарновського, прийнявши його у свою власність на умовах заповіту В.В.Тарновського, тобто без права відчуження і переміщення з м.Чернігова, з тим, щоб музей називався його іменем, а також з установленням

спадкоємного попечителя цього музею старшого з роду В.В.Тарновського.

2. Музей перебуває у віданні губернської земської управи.

3. У музей приймаються пожертвування предметів, які відносяться до його тематики.

4. При музеї є кабінет для наукових і художніх занять.

5. Музеєм завідує доглядач, в обов'язки якого входить:
а) збереження предметів музею та відповідальність за їх цінність;
б) керівництво, на основі викладених правил, експозицією музею і догляд за порядком під час роботи в кабінеті для занять;
в) завідування господарством музею; г) ведення грошових та інвентарних книг, а також поточної канцелярської переписки;
д) складання річного звіту про діяльність музею.

6. Експонатами, які належать музею, дозволяється користуватися лише в його приміщенні”⁴⁰.

У зв'язку з тим, що на ім'я губернської земської управи від різних установ і окремих осіб надходили прохання про висилку рукописів музею для наукової роботи, земське зібрання, затвердивши правила музею, зобов'язало управу керуватися параграфом 6 статуту про неможливість видачі жодного експонату з експозиції, дозволивши видачу копій чи фотографій рукописів і предметів при наявності від заінтересованої сторони відповідних коштів.

Пристаосування приміщення бувшого ремісничого класу під музей було закінчено в 1901 р. Воно обійшлося земству понад 15160 крб. Офіційне відкриття музею імені В.В.Тарновського відбулося в 1902 р.⁴¹ В.В.Тарновський у передмові до виданого ним у 1898 р. каталогу своєї колекції так писав про її зміст та походження: “Ще в молоді роки, років сорок назад, я задався ідеєю зібрати, по-можливості, повну колекцію предметів, що характеризують старовинний побут моєї батьківщини, Малоросії. Позаяк виконання такого завдання у повному об'ємі не під силу приватній особі, я по необхідності, вимушений був обмежитися найближчою для мене територією, саме Лівобережною Малоросією. Згодом,

розпочавши археологічні розкопки в Черкаському повіті Київської губернії і відвідавши Запорожжя, я поповнив моє зібрання багатьма предметами, знайденими на правому березі Дніпра і в Новоросійському краї. Таким чином, моя колекція має строго місцевий характер українських старожитностей”⁴².

Як згадував пізніше Федір Михайлович, експозиція музею В. В. Тарновського складалася з 6 відділів, з яких 4 відповідали епохам: первісної, великокнязівської, козацької і нової місцевої історії; п’ятий відділ було присвячено одній особі – Т. Г. Шевченку; шостий відділ становили книги.

Перший відділ починався з перших поселень людини, сучасника мамонтів. Тут були неполіровані кремнієві вироби, до яких належали скребки, пилочки, ножі, вістря стріл тощо. Пройшло багато років первісного суспільства, після чого з’явилися шліфовані кам’яні знаряддя, вироби з кості та глини. Таких зразків у музеї знаходилося біля 400.

Другий відділ – великокнязівська епоха. Кількість предметів, які характеризували її, значна: тут були монети – давньоруські й іноземні, печаті, хрести, ікони; зброя – мечі, шишаки, списи, наконечники стріл, булави і т. п.; прикраси – каблучки, сережки, перстні, буси; упряж; багате зібрання предметів домашнього побуту; знаряддя та інструменти теж були багато представлені.

Третій відділ – козацький період. Найбільший і найцінніший в музеї. Тут перед глядачем розкривалися епоха до найдрібніших деталей та дорогоцінні зібрання для дослідників побуту, історії і культури. Розпочинався відділ зразками старовинного зодчества, за якими розміщалися священні предмети: іконостас, аналой, церковне начиння, ікони малоросійських майстрів, серед яких особливу увагу привертає до себе ікона, на якій зображено Христа, котрий давить виноград, що виріс із його боку, і колінопреклоненого перед ним ангела, який збирає виноградний сік, що виливається в чашу, та ікона Божої Матері з немовлям – Ісусом, що належала полтавському полковнику Василю Полуботку. Поряд розміщені панагії, іконки, хрести, хоругви,

плащаниці, облачення, антиминоси (один із них Лазаря Барановича, архієпископа Чернігівського, XVII ст.), три зразки старовинних надмогильних пам'ятників.

Окремо – підвідділ зброї, до якої належали луки, колчани, стріли, наконечники пік, шаблі (серед них – Богдана Хмельницького та Івана Мазепи), гармати, рушниці, снаряди для стрільби. Далі – сідла, зброя, військові припаси. Серед клейнодів – 4 гетьманські булави, 12 перначів (окремі з них – з дорогоцінними камнями і гербами Вишневецьких, Павла Полуботка), гетьманський бунчук, 3 прапори (один – копія), печаті Миргородського полку і Чернігівського магістрату з гербом Війська запорозького. З-поміж багатой колекції металевого посуду знаходяться дві чарки Семена Палія, кубок і ложки Дмитрія Ростовського, ложка і кухоль Івана Мазепи, ложка Івана Скоропадського. Серед предметів домашнього побуту чорнильниця Василя Кочубея, медальйон для карт, що належав чернігівському полковнику і наказному гетьману Павлу Полуботку, бандура Івана Мазепи, цеховий чернігівський знак і т.п.

Заслуговує на увагу чоловіча й жіноча одежа та прикраси, де розміщалися личман І.Мазепи, в 1753 р. подарований гетьманом К.Розумовським військовому товаришу В.Романовському та личман, відносно якого стверджувалося, що він зроблений на пам'ять про шлюб імператриці Єлизавети з Олексієм Розумовським. Цікаве зібрання писаних олійними фарбами портретів в оригіналах, старовинних копіях і копіях, виконаних на замовлення В.В.Тарновського. Тут портрети князя К.І.Острозького, сина його Костянтина Костянтиновича і його дружини Софії, уродженої Тарновської; митрополита Петра Могили; Сави Туптала; отця Дмитрія Ростовського; гетьманів: П.Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького (декілька, один з них портрет-картина), П.Тетері, І.Брюховецького, П.Дорошенка, Д.Многогрішного, М.Ханенка, І.Самойловича, І.Мазепи, П.Полуботка, І.Скоропадського, Д.Апостола і К.Розумовського. Порядок

ними портрети Василя Леонтійовича Кочубея і Агафії Паліїхи з внуками, жінки Семена Палія, а також портрети І.Гонти та М.Залізняка, 6 картин козака Мамаєва, приурочених періоду гайдамаччини.

Четвертий відділ – нової місцевої історії представлений зібранням оригінальних акварелей і малюнків, друкованих карт, картин і фотографій. Ця експозиція, як підкреслював укладач другого тому каталогу музею Б.Д.Грінченко, становила “начебто великий альбом - Живописну Україну, мальовану старовину і народ з різних сторін”⁴³.

П'ятий відділ музею присвячений Т.Г.Шевченку. Тут зібрано 1006 предметів, з яких 248 творів автора та літератури про нього. Решта 758 експонатів – його листи, автографи, рукописи творів, щоденники, списки його останніх творів, малюнки, гравюри, особисті речі, багата колекція його художніх картин, мальованих як до, так і після заслання. Ця експозиція має великий художній інтерес, знайомить з новими сторінками біографії знаменитої особистості.

Останній, *шостий відділ* музею В.В.Тарновського складався з творів малоросійських письменників XVII-XIX ст., історичних документів та автографів. Як зазначав у передмові до другого тому каталогу Б.Д.Грінченко, більшість із них уже опублікована, але значна частина перебувала в рукописному стані, в тому числі й роман П.О.Куліша «Шукачі щастя», 4 листи М.В.Гоголя, партитури М.І.Глінки, листи М.І.Костомарова, його рукописи про І.Мазепу, чорнові замітки і т.п. Серед автографів – князя Костянтина Острозького, гетьманів, починаючи з Б.Хмельницького, та ін.

Щодо друкованих творів, то серед них 77 тільки стародруків, а вся бібліотека поділена укладачами її каталогу на 14 відділів (стародруки; богослов'є; художня література; історія літератури, критика; мовознавство, фольклор, етнографія; соціологія; економіка, статистика; природознавство, медицина; мистецтво, ремесла, промисли; сільське господарство; газети, журнали, альманахи, збірники; підручники; довідникові книги; твори Т.Г.Шевченка; книги,

які не ввійшли в попередні відділи і були корисними посібниками для кожного, хто бажав займатися вивченням рідного краю. Всього в бібліотеці налічувалося 1858 книг⁴⁴. Таким в цілому був музей В.В.Тарновського після передачі його у власність Чернігівського губернського земства.

Улаштування сільських бібліотек. Губернська земська управа, очолювана Ф.М.Уманцем, велику увагу приділяла організації сільських бібліотек. Постановою земського губернського зібрання 1894 р. було асигновано 60 тисяч крб. на поліпшення бібліотечної мережі в губернії, яка тривалий час залишалася невиконаною. У доповіді губернської земської управи в 1897 р. було зроблено аналіз причин невиконання, до яких, на думку Ф.М.Уманця, належали: неповне редагування початкового варіанту постанови, різне трактування її повітовими земствами, відсутність інструкції про використання позички губернського земства тощо. Основною ж причиною невикористання визначеної суми була її обмаль після розподілу по повітах. Так, Борзенське земське зібрання вирішило відкрити 6 бібліотек, асигнувавши всього по 20 крб. на улаштування кожної. Було прийнято рішення відкрити ще 14 пунктів сільських бібліотек, асигнувавши 260 крб. на їх облаштування, але до 1897 р. ці бібліотеки залишалися невідкриті.

Не кращими були справи в Глухівському повіті, де згідно постанови губернського зібрання намічалось відкрити 47 пунктів, на утримання яких виділялося 1000 крб., в т.ч. для земських шкільних бібліотек. Конотопське земське зібрання постановило відкрити 8 бібліотек, асигнувавши на кожну по 100 крб. Новгород-Сіверське земство відкривало 11 бібліотек, асигнувавши 200 крб., така ж ситуація була в інших повітах. Аналізуючи стан справ з розвитку бібліотечної мережі, губернська земська управа відзначала, що сума в 250 крб. навряд чи достатня для облаштування маленької сільської бібліотеки, бо крім книг та їх переплетення потрібно було подбати про газети й журнали.

Зазначимо, що губернська земська управа ревно стежила, щоб кошти використовувалися за призначенням. Коли Ніжинське повітове земство запропонувало витратити 4000 крб., призначених для сільських жителів, на відкриття бібліотеки в м. Ніжині, йому було відмовлено – “по причині використання коштів не за призначенням”. Завідуючий Ваганицькою бібліотекою-читальнею землевласник лікар М. М. Євреїнов звернувся з клопотанням про виділення коштів для читалень, які працювали при бібліотеках. У відповідь губернська управа висловила за те, щоб кошти першочергово використовувалися для придбання книг, бо ця справа значно важливіша, ніж “виписка періодичних видань”.

Підсумовуючи викладене, голова губернської земської управи у своїй доповіді вносив губернському земському зібранню такі пропозиції: по-перше, виділити в кошторисі 1897 р. на улаштування сільських бібліотек по 3000 крб. на кожен повіт, а всього 45000 крб.; по-друге, дозволити Суразькому земству безпроцентну позичку на будівництво приміщення коштом 2000 крб. з розстрочкою на 10 років з капіталу на спорудження шкільних будівель; по-третє, відхилити клопотання Конотопської управи про виписку періодичних видань за рахунок 250 крб., виділених на кожную сільську бібліотеку; по-четверте, відхилити клопотання Ніжинської управи про дозвіл улаштувати одну земську бібліотеку в Ніжині замість декількох сільських; по-п'яте, питання про асигнування щорічної грошової допомоги на поповнення сільських бібліотек-читалень вирішити при відкритті зазначених бібліотек⁴⁵.

З ініціативи Федора Михайловича губернські збори сесії 1896р. асигнували 900 крб для навчання на *курсах* садівників, городників, пасічників по одному народному вчителю з кожного повіту Чернігівщини⁴⁶. У доповіді черговим губернським зборам 1898р. Ф. М. Уманець підкреслював, що існуючий тип однокласних народних училищ не може повністю задовольнити потреби більш широкого і системного навчання, і що поряд із збільшенням

числа початкових шкіл, прийшов час у великих селах розпочати улаштування двокласних сільських училищ. Відкриття таких училищ мало послужити задоволенню широких культосвітніх потреб населення, тому губернські земські збори мали клопотати про надання земству Чернігівщини права відкривати їх по програмі, прирівняній до міністерських двокласних училищ на тій же основі, що й земські народні школи⁴⁷.

Важливого значення надавала губернська земська управа та її голова питанню *дослідження та осушення боліт*. Постановою чергових губернських зборів 1897 року було асигновано на цю програму 65000 крб⁴⁸. Вивчивши становище в кустарному виробництві губернії та з'ясувавши, що на Чернігівщині проживає понад 37 тис. кустарів, кожен з яких щорічно поставляє на ринок промислової продукції на 100 крб пересічно, Ф.М. Уманець вніс пропозицію відкрити при губернській управі склад кустарних виробів. Його мали очолити керуючий, конторник та два прикажчики. Керуючий складом вивчав стан кустарних промислів та стежив за ринком збуту виробів. Продукція на склад не купувалася, а приймалася на комісію. Велика робота проводилася по розсиланню зразків серед покупців та організації замовлення. Губернською управою складу видавалися щорічні кредити в розмірі 10 тисяч крб. Утримання складу (зарплата керуючого — 600 крб, конторника — 300 крб, прикажчика — 250 крб) здійснювалося за рахунок сум губернського земства⁴⁹.

Багато лиха населенню північної частини губернії завдавала велика кількість ярів та сипучих пісків. Кожної повені, а то й після рясних дощів, селяни у результаті зсувів ґрунту втрачали значну частину кращих городів та вигонів. Тільки в с.Ігнатівка Кролевецького повіту навесні 1896 року піском були засипані кращі площі під городами селян, втрачено 70 десятин вигонів для худоби, а провалля ґрунту спостерігалось на протязі 5 верст. Такі випадки були не поодинокі. На пропозицію Федора Михайловича губернська

земська управа виділила кошти на підготовку кошторису по облісненню ярів. Крім того, були видані безпроцентні позички сільській общині та окремим селянам на проведення необхідних першочергових заходів. Потрібні кошти бралися із запасного капіталу земства, а також було порушено клопотання перед урядом про прийняття закону про обов'язкове укріплення поверхні ярів⁵⁰. Як кращий досвід, губернська земська управа розповсюджувала серед населення області практику селян Жадівської волості Новгород-Сіверського повіту в боротьбі з пісками: окрім посадки лози, застосовувати устилання пісків хворостом. Жадівці робили це з метою одночасного отримання сходів лози і соснового лісу, бо за хворост вони використовували соснові вітки у той час, коли на них з'являлися спілі шишки. Земство ставило питання про пільгові постачання для жителів північних районів губернії соснових гілок з шишками та відпуск за зниженими цінами насіння та однолітніх саджанців сосни⁵¹.

Великим лихом для сільського господарства губернії в кінці XIX століття стала сибірка, яка безжалісно скорочувала поголів'я худоби. Ф.М.Уманець немало зробив як голова губернської земської управи для поширення передових методів боротьби з хворобою шляхом запровадження запобіжного прищеплення. Завдяки допомозі працівників Харківського бактеріологічного інституту та нових методів лікування одна людина впродовж 20 днів могла зробити прищеплення біля 5 тисячам голів худоби. Становище у тваринництві губернії було значно виправлено⁵².

У листопаді 1896 року Федора Михайловича було обрано головою підкомісії (заступником голови) Чернігівської архівної комісії з конкретним завданням — “привести в порядок історичний музей, бібліотеку, в які поступали як пожертвування, так і речі, придбані на кошти комісії, та розпочати при “Черниговских губернских ведомостях” видання записок комісії”⁵³. Уже через рік, на одному із засідань комісії Ф.М.Уманець зробив заяву про недбале відношення до Варгольського городища Глухівського повіту

з боку селян сусідніх поселень, які поступово його розпахували. Крім того, голова губернської земської управи повідомив про церковний архів у с. Жукля Сосницького повіту (маєтку пана Констандіуса — В.П.), де зберігалися цінні документи про місцевий побут. Після зробленої заяви комісія ухвалила: “Звернутися до земського начальника 3-ї ділянки Глухівського повіту, в районі якого знаходиться Варгольське городище, з проханням про сприяння по його охороні і в крайньому разі про виділення для потреб селян сусідньої ділянки землі в заміну того історичного пам’ятника, який нині руйнується”⁵⁴. Заяву Федора Михайловича про архів с. Жуклі було взято до відома і вирішення питання відкладено до “літніх екскурсій” членів комісії по губернії.

Федір Михайлович Уманець надавав значну допомогу в роботі чернігівської “Громади”, до складу якої на той час входило 22 особи⁵⁵. Він прихильно ставився до вирішення українського національного питання та постійно підтримував Б.Д.Грінченка. Коли у 1899 році помер В.В.Тарновський, відомий діяч української культури, збирач і хранитель великої колекції творів образотворчого мистецтва та старовини, у якій було багато експонатів, пов’язаних із життям запорозьких козаків, рукописи та речі Т.Г.Шевченка, і все зібране ним було відписано м. Чернігову, Федір Михайлович доручив Б.Д.Грінченку, котрий з 1898 року займав посаду секретаря губернської земської управи, прийняти зазначену колекцію та зробити відповідний опис.

Дослідження архівних документів свідчить, що Б.Д.Грінченко зміг утримуватися на посаді секретаря управи лише завдяки заступництву Ф.М.Уманця, який цінував письменника як людину добропорядну і кваліфікованого працівника, котрий зумів за короткий час навести порядок в управі, запровадити нову систему ведення секретарських журналів та удосконалити форму звітів. У тому ж 1899 році ревізійна комісія земської управи, яку очолював “некий” Котляревський, поставила питання так: “...или управа, или секретарь управы Гринченко должен быть уволен”⁵⁶. У таких

умовах Федір Михайлович, як голова губернської земської управи, змушений був звільнити письменника з посади, надрукувавши при цьому в пресі відкриту заяву, в якій розповів про обставини, що сталися в управі та оголосив Б.Д.Грінченку подяку за сумлінну працю⁵⁷.

Чернігівська губернська вчена архівна комісія, створена на підставі “Положення про губернські історичні архіви та вчені архівні комісії 1884 року”, продовжувала роботу по улаштуванню губернського історичного музею, бібліотеки і збору першоджерел, особливо предметів церковної старовини та християнського культу. 24 травня 1902 року в листі до І.Л.Шрага Олександра Куліш писала: “Я дістала лист од душеприкажчиків В.В.Тарновського — графа Г.Милорадовича і добродія Ф.Уманця. Просять, щоб навіки в музеї zostалися Біблія і драми. Я згодилась з тією умовою, що все ж таки я маю право їх до себе брати на якийсь час”⁵⁸. Як бачимо, Олександра Білозерська-Куліш (письменниця Ганна Барвінок — В.П.) — дружина Пантелеймона Куліша, відомого українського письменника, громадського діяча та етнографа, у згаданому листі вела мову про здійснений письменником українською мовою переклад Біблії та видання його драматичних творів, які керівництво губернської архівної комісії просило передати на збереження в новоутворений історичний музей.

Кустарна промисловість. Ф.М. Уманець приділяв велику увагу розвитку кустарних промислів, які на той час являли собою розмаїття дрібних виробників, котрі проживали в окремих населених пунктах, мали певні регіони збуту свого товару і робили все, щоб їх ремеслу не навчилися вихідці з інших сіл, звідкіля ні учні, ні підсобні робітники не наймалися. Кожен з таких кустарних промислів спеціалізувався на виготовленні певного виду продукції, вміння виробництва якої передавалося з покоління в покоління.

Так, село Писарівка Мглинського повіту славилася колісним промислом, вироби якого продавалися в міста

Мглин, Погар, Почеп, Стародуб, Сураж, а кустарі села Крутояр того ж повіту виробляли човни для населення, яке проживало по Дніпру, Сожу та Десні, тут же виготовляли судна для сплаву лісу, після чого вони теж продавалися. В селі Крутояр працювала артіль човнярів, яка щоденно виготовляла по два човни. Взагалі ж для Мглинського повіту були характерні лісопильний та теслярський промисл, якими відзначалося село Шуляківка Павлівської волості, де мешканці 40 домогосподарств утворили артіль теслярів, заробляючи щорічно до 50 крб. на кожного.

У селі Савинки Кролевецького повіту розвивався промисел по виробництву дуг, в Сосницькому – по виготовленню берд та корзин, Новозибківському – лозяних виробів, набуло поширення виробництво саней, возів та дерев'яного посуду⁵⁹.

Як зазначав у своїх щорічних звітах чернігівський губернатор “фабричне виробництво розвивалося лише в окремих місцях губернії, а саме в Новозибківському, Суразькому та почасти Глухівському повітах, де в перших двох було зосереджене виробництво сукна, шерстяних панчох, сірників і конопляної олії, а в Глухівському – паперове виробництво. Кустарна промисловість не досягла ступеня самостійного повсюдного промислу, а набула розвиток лише в тій місцевості, де за своїми якостями землі найменш родючі. Сумою до 70 тисяч крб. на рік кустарний промисел розвивався в Остерському повіті, тій його частині, що прилягала до Києва, де виплітали з лози меблі, корзини, плели рибацькі сіті та виготовляли інші вироби”⁶⁰.

Не випадково саме на Остерщині було улаштовано один з перших шкіряних заводів, куди приймалися шкіри для вичинки в строк від двох до трьох місяців. Завод розміщався недалеко від Остра, в урочищі Галаганівщина і користувався попитом серед населення якістю своєї продукції⁶¹.

З обранням Федора Михайловича на посаду голови губернської земської управи активізувалася діяльність земства по розвитку кустарних промислів. У поданій губернським земством зборам доповіді управа, визначаючи

низький рівень як економічного, так і технічного розвитку кустарної справи, запропонувала загальну програму вирішення цієї важливої проблеми. За поданням доповіді, первісний стан техніки в кустарному виробництві був відсталим. Кустарі, на жаль, вели своє ремесло такими ж знаряддями і засобами, якими працювали їх далекі предки декілька сот років тому. Низькі ціни на вироби та низькі заробітки майстрів спричинили відповідний рівень їх матеріального стану. Відсутність дешевого кредиту на обзаведення засобами виробництва та одноосібність кустарів заважали вигідно організувати збут виробів.

Губернське земство, зазначалося в доповіді, могло б взяти на себе без великих витрат вирішення завдання розвитку кустарних промислів, здійснюючи його в двох напрямках: підтримкою і поліпшенням вже існуючих там, де були для цього умови, та запровадженням нових видів кустарного виробництва. Для сприяння збуту кустарних виробів управою рекомендувалося улаштувати постійно діючі виставки зразків та надсилання їх на виставки в інші губернії. Особливо наголошувалося на необхідність розвитку в Чернігівській губернії ткацького, гончарного, шевського, лозяного, рогового, колісного та інших промислів. Запропоновані заходи, на думку управи, могли б у значній мірі зменшити неорганізованість збуту продукції та залежність кустарів від скупників.

Важливе значення надавалося загальній програмі розвитку кустарної промисловості, приступити до здійснення якої губернська управа вважала за можливе після всебічного статистичного вивчення стану справ та підготовки спеціаліста–техніка для завідування губернським кустарним музеєм. З цією метою пропонувалося асигнувати 3000 крб. (2000 крб. – на зарплату і роз'їзди техніка та 1000 крб. – на улаштування губернського музею кустарних виробів)⁶².

У наступному 1897 р. губернська земська управа в доповіді земському зібранню висунула нову програму сприяння розвиткові кустарних виробів, основні положення

якої зводилися до трьох позицій: поліпшення технічного рівня промислового виробництва; надання кустарям економічної незалежності; розвиток торгових операцій. Для підвищення технічного рівня кустарного виробництва управа вважала за необхідне відкриття земських учбових майстерень, розрізняючи їх два типи – майстерні, в яких велися тільки навчання, і майстерні, в яких навчалися в процесі виробництва кустарно-промислової продукції. Управа, на чолі з Ф.М. Уманцем, виступала за організацію таких учбових майстерень, які були б невеликими виробництвами, що виготовляють продукцію як для власних потреб, так і для ринку.

Разом з тим губерньська земська управа наполягала на підвищенні добробуту кустарів у залежності від організації виробничих артілей і улаштування кооперативних товариств взагалі. У зв'язку з чим земство мало допомагати кредитом спочатку невеликим артілям, а потім організовувати їх у більш багатолюдні кооперативні об'єднання. Для поліпшення збуту кустарних виробів земство мало сприяти публікаціям про вироби чернігівських кустарів, розсиланню зразків продукції різним фірмам, виставкам, ринкам збуту.

Окремої уваги заслуговує турбота земської управи про збут кустарних виробів, що при існуючій натовді формі закупівлі їх у земські склади тільки сприяла збільшенню баришу у скупників. Головний недолік такої діяльності полягав у зовсім незначній його результативності в порівнянні із загальною масою кустарних виробів. Правильною організацією збуту кустарних виробів Федір Михайлович вважав збут їх самими кустарями особисто. Сприяння земства мало полягати в організації цього збуту за рахунок кустарів, розповсюдженні достовірних даних про існуючі кустарні вироби, правильній оцінці їх при пред'явленні до продажу, розширенні збуту за рахунок поширення зразків⁶³.

У своїй доповіді земському зібранню Ф.М. Уманець запропонував відкрити при губерньському земстві склад

готових виробів, в який би готова продукція не купувалася, а приймалася на комісію. Така постановка питання міняла функції самого земського складу, який би віднині купував оптом і передавав у роздріб сировину кустарям, продавав продукцію за зразками значними партіями, мав можливість відправляти її у великі міста та за кордон.

Всі ці пропозиції були передані для обговорення повітовим земствам, але у зв'язку з тим, що відповіді вчасно від них не надійшло, обговорення пропозицій губернської управи було відкладено до початку сесії губернських зборів 1898 р. Склалося так, що й в наступні роки губернське зібрання до питання про загальну програму діяльності земства по сприянню розвитку кустарної промисловості не поверталось.

Загальна програма розвитку кустарної промисловості в губернії розглядалася в 1901р., коли губернська земська управа знову запропонувала повернутися до вирішення цієї проблеми. Сама програма, на якій наполягав Федір Михайлович, мало чим відрізнялася від запропонованої в 1897р., але й на цей раз вона не була розглянута зібранням гласних, значна частина яких продовжувала стверджувати, що недоцільно допомагати одній групі населення (кустарям) за рахунок коштів, зібраних зі всього люду губернії.

Аналіз земської діяльності по розвитку кустарних промислів за час перебування Ф.М. Уманця на посаді голови губернської земської управи свідчить, що суть її полягала у видачі позичок повітовим земствам, окремим артілям та особам, що заслуговували на довіру, і прийнятті губернським земством на себе половини витрат, зроблених повітовими земствами; у безповоротних виплатах коштів земствам, артілям і одиноким кустарям для поліпшення технічного рівня й побутових умов на промислах; у самостійних витратах загального характеру, що мали на меті дослідження кустарних промислів, з'ясування їх нужд і потреб, які були загальними для більшості повітів.

Кооперативні об'єднання. Губернське земство, очолюване Ф.М. Уманцем, надавало допомогу

кооперативним товариствам. Кооперативні об'єднання кустарів та ремісників набирали різних форм у залежності від того, які завдання ставили перед собою ті, хто об'єднувався в кустарно-промислові кооперативи. У Чернігівській губернії існували на той час такі форми первісних кустарно-промислових кооперативів: виробничі кустарно-промислові артілі, виробничі складсько-сировинні товариства, кустарно-промислово-кредитні товариства та трудові артілі. Виробничі кустарно-промислові артілі ставили за мету об'єднати виробництво своїх спілчанців, які працювали у загальному для всіх приміщенні і всі знаряддя праці й сировина належали артілі. У виробничих складсько-сировинних товариствах, члени яких працювали у себе вдома, завдання полягало в постачанні артілі сировиною та знаряддям праці, а також у допомозі по збуту продукції.

Кустарно-промислові кредитні товариства допомагали своїм членам грошовим кредитом. Разом з кредитами товариства проводили посередницьку роботу в постачанні сировиною та збуті продукції. Трудові артілі допомагали своїм членам організовано збувати, як тоді називалося, свою робочу силу. Члени таких артілей нічого не виробляли, а лише наймалися вантажниками, візниками, перукарями тощо. Первісна мережа кустарно-промислових кооперативів підпорядковувалася своїй верхній ланці кооперації – спілковим об'єднанням, котрі в свою чергу групувалися в союзи спілок.

Важливу роль у розвитку артільної кооперативної мережі, яка позначилася і на кустарно-промисловій кооперації Чернігівщини, відіграв Ф.М. Уманець своєю пропагандою основ організації спілчанського кооперативного господарства та популярної на той час книги Миколи Левитського “Артільний договір для землеробських артілей”, в якій підкреслювалося, що господарем всього майна є спілка-артіль і все в ній робиться при спільній пораді всіх членів товариства. Вся земля обробляється гуртом, сіється вгурт, наче одна нива одного господаря, а господарем всієї землі виступає артіль. Після жнив урожай звозиться докупи, в

артільний двір і там молотиться громадою. Після намолоту зерно ділиться за таким принципом: насінневий фонд, запаси на харчування, зерно за борги артїлі, повинності та податки на землю. Решту зерна, що залишалася, спілчанці розділяли між собою по числу робочих душ у кожній родині, маючи на увазі і такі категорії працюючих при цьому, як півробочі і третьоробочі, якщо вони були.

Федір Михайлович своєю діяльністю на посаді голови губерньської земської управи сприяв усвідомленню того, що надання допомоги населенню як в сільському господарстві, так і в промисловості, стане успішним лише тоді, коли всі заходи базуватимуться на принципах самодіяльності і самопомоги. Природним виявом такого усвідомлення була допомога земства розвиткові кооперативного руху. Спонукальними чинниками в залученні земства до кооперативної справи була неграмотність населення, слабкий розвиток в ньому задатків особистої підприємливості та відсутність навичок громадської діяльності.

З метою поширення кооперативних ідей на Чернігівщині губерньське земство активно запроваджувало видання та розповсюдження брошур, листівок, плакатів та календарів-довідників, організовувало читання лекцій і проведення бесід з питань місцевого самоврядування та кооперації. Відсутність планомерно організованої пропаганди кооперативної ідеї на селі призвела до випадковості виникнення та поширення товариств в губернії. Відтак повітовим земствам пропонувалося взяти на себе матеріальні витрати на утримання інструкторів по кооперації та запрошення на цю посаду людей, які знали в кооперативній справі.

Із заснуванням штатних посад інструкторів по кооперації при земських управах створили кооперативні відділи, на які покладалося завдання контролю за здійсненням усіх земських заходів по зміцненню сільської кооперативної мережі. До складу відділів увійшли земські агрономи, землевласники, члени правлінь та ревізійних контрольних комісій кооперативних товариств. Робота

кооперативних відділів земства зводилася до з'ясування та вивчення чергових завдань кооперативного будівництва, підготовки умов для відкриття нових товариств та надання допомоги в їх організації.

Широкого розповсюдження набула організація земствами сільськогосподарських виставок на селі. В цьому особливо відзначилися Ніжинське та Козелецьке повітові земства. Ніжинське, приміром, мало територію виставки з будівлями для великої рогатої худоби, оціненими в сім тисяч крб. і рухомим майном на суму близько 1000 крб. Експозиція виставки будувалася по окремих галузях сільськогосподарського виробництва, за кращі експонати вручалися премії та винагороди. Крім Ніжинського і Козелецького, виставки влаштовували Конотопське, Остерське і Кролевецьке земства⁶⁴.

Аналіз роботи губернської земської управи, очолюваної Ф.М. Уманцем, по пропаганді та впровадженню кооперативного руху серед населення показує, що її діяльність була націлена на підготовку та здійснення заходів, спрямованих на розвиток самодіяльності і самопомоги серед широких верств населення, ліквідацію неграмотності, нагальну потребу у вихованні рис кооперативної підприємливості та навичок громадської діяльності.

Губернська та повітові земські управи, які згідно положенню зобов'язувалися турбуватися про поліпшення добробуту населення, в основній масі своїй усвідомлювали, що в умовах розвитку капіталістичних відносин на селі недооцінка значення кооперативного руху унеможливить вирішення цієї складної і нагальної проблеми.

Федір Михайлович опікувався тим, щоб земські управи виділяли кошти на проведення лекцій, бесід по кооперації, видання та поширення брошур, плакатів, листівок, що носили як загальний, так і місцевий характер, створення бібліотек і хат читалень, організацію курсів, виставок, утворення економічних рад і довідкових бюро з метою поширення кооперативних ідей і сприяння росту кооперативної мережі.

Місцеве самоврядування відіграло важливу роль у розвитку кооперативних форм кредитних відносин. Кредит, як форма стихійного руху позиченого капіталу, сприяв безпосередньому процесу виробництва, забезпечував прискорення обігу великих грошових сум і збільшення капіталістичного прибутку. Він надавався банками тільки великим і середнім капіталістам. Щоб позбавитися гніту лихварів і мати можливість одержувати кредити, дрібна буржуазія почала об'єднуватися в кредитні кооперативи.

Так з'явилася кооперативна форма кредитних відносин, кошти якої формувалися за рахунок пайових і членських внесків, кредитів державних банків, субсидій органів місцевого самоврядування та відповідних процентів на позичку. До такої форми організації кооперативної мережі прихильно ставилися правлячі кола, надаючи кредити в державних банках. Статутами перших позичково-ощадних товариств передбачалося ведення різноманітних фінансових операцій по сприянню економічного розвитку селянських господарств⁶⁵.

Провідна роль губернської та повітових земських управ полягала в організації стосунків з державними фінансовими органами у справах кооперативних установ дрібного кредиту і надання їм довгострокових позичок та прискоренні відкриття новоутворених товариств. Федір Михайлович доклав особисто немало зусиль для організації допомоги кооперативним товариствам з боку центральних установ, якими були департамент землеробства, відділи сільського господарства і сільської економіки Міністерства торгівлі і економіки, у відкритті кредитів на пільгових умовах.

Особливого розмаху набула ця діяльність після 1898 р., коли земства одержали право на організацію самостійного відкриття кооперативних установ. При земських касах дрібного кредиту були утворені спеціальні фонди, з яких видавалися позички товариствам на їх основні капітали. Без таких коштів земства не могли здійснити надане законом право створювати товариства, бо на кожне з них потрібна була позичка в основний капітал не менше 1000 крб.

Згідно новому положенню земства могли відкрити товариства в лічені дні на відміну від існуючого до того часу порядку, коли такого права доводилося чекати по декілька місяців і навіть роками. Складність полягала в тому, що земські каси дрібного кредиту, як установи кредитні, по-різному ставилися до кооперативних товариств. Одні з них розвивали кооперативний кредит, а інші – ніякого відношення до кооперативних товариств не мали, поставивши за мету розвивати одноосібний кредит. Разом з тим одноосібне кредитування населення створювало значні ускладнення для земських кас дрібного кредиту, бо вони діяли з долею ризику, не маючи змоги добре знати матеріальний стан позичальника, перевірити правильність призначення позички і своєчасного забезпечення її повернення. Голова губернської земської управи пильно стежив за тим, щоб основний капітал земських кас формувався з відрахувань земств і позичок на господарські потреби, придбання сільськогосподарських машин і знарядь тощо. Земські каси дрібного кредиту здійснювали посередництво по оборотах і продажу продукції сільського господарства.

Вивчення діяльності позичково-ощадних і кредитних товариств показує, що кооперативний кредит, необхідний для розвитку селянського господарства, міг бути забезпечений в першу чергу за допомогою земства. Ф.М. Уманець, як голова губернської земської управи, розумів, що з метою кращої організації справи кредитування земства мали розвивати кооперативну форму кредитних відносин, в основі якої було не об'єднання капіталів, а об'єднання людей на основі спільного виробництва. Найпоширенішими видами кооперативних об'єднань стали кредитні кооперативи, в тому числі волосні каси, позичково-ощадні і кредитні товариства та сільські банки. Зберігаючи в собі значні переваги існуючих раніше установ дрібного кредиту, кредитні товариства при підтримці земства найбільше відповідали потребам життя сільського населення. Саме тому вони виявилися найстійкішими серед інших форм кооперативних об'єднань.

Після звільнення з посади голови управи, Ф.М.Уманець приймав активну участь у роботі земських органів губернського та міського самоуправління, займався науковою діяльністю. У 1910 році на 46 черговій сесії губернського земського зібрання в доповіді “Про призначення пенсії бувшим головам Чернігівської губернської земської управи В.М.Хижнякову та Ф.М.Уманцю” було детально викладено біографію Федора Михайловича, з якої стає відомо, що він 10 років працював на різних посадах державної служби та 15 років — в органах земського самоуправління. Як з’ясувалося, згідно існуючого положення про пенсії у відповідності зі статутом емеритарної каси, пенсії особам, які працювали у державних або громадських організаціях, менше 25 років не призначалися. Тому, розглянувши заяву прохача, кошторисна комісія, погодившись із пропозицією губернської управи, запропонувала внести до бюджету земства додаткову суму, яка дозволила забезпечити Ф.М.Уманця щомісячним пенсійним утриманням у розмірі 100 крб⁶⁶.

Над науковими розвідками та публіцистичними статтями Федір Михайлович працював упродовж усього свого життя, друкуючи їх у журналах “Отечественные записки”, “Исторический вестник”, “Древняя и новая Россия”, “Голос”, “Всемирный труд”⁶⁷. Перу Ф.М.Уманця, незатребуваного публіциста та історика, спадок якого увійшов до скарбниці української історіографії, належить, таким чином, немало публіцистичних та наукових праць. Доробок його розмаїтий, але в ньому увагу дослідника привертає схильність автора до широкого узагальнення та наукового синтезування. Про це й свідчить, перш за все, його магістерська дисертація “Наділ общини і дворові люди”, надрукована в “Отечественных записках” за 1862 рік, а також “Виродження Польщі” (1872), “Російсько — Литовська партія в Польщі. 1574–1575”. (1875), “Станіслав Лещинський” (1875), “Малоросіяни в Польщі. XVII ст”. (1881), “Олександр І і російська партія в Польщі” (1883), “Питання нашої внутрішньої політики” (1884), “Гетьман Мазепа” (1897) та інші⁶⁸.

Дослідження творчої спадщини Федора Михайловича переконує, що серед праць публіцистичного та історичного характеру вирізняється монографія “Гетьман Мазепа”, в якій автор відмовився від традиційних оцінок російської офіційної історіографії і на доступних йому українських джерелах започаткував нову, принципово відмінну від існуючої до нього, оцінку діяльності гетьмана І.Мазепи. Як пише С.О.Павленко, автор ґрунтовної монографії “Міф про Мазепу”, історичне дослідження “Гетьман Мазепа” стало “першим значним дослідженням, яке вступило в дискусію з висновками М.Костомарова та його попередників”⁶⁹. Суть нового підходу автора полягає в тому, що Мазепа був “українським патріотом і перейшов на шведську сторону не задля корисних намірів, а щоб поліпшити долю України, яка за Петра I зазнала особливого гніту”⁷⁰.

М.С.Грушевський, вивчаючи історію України періоду козачини, звернув увагу на творчість Ф.М.Уманця, зокрема на монографію “Гетьман Мазепа”, залучивши її до списку використаної літератури при написанні “Очерков истории украинского народа”, які тричі видавалися в Санкт-Петербурзі (1904, 1906, 1911 рр.). При цьому кожного разу Михайло Сергійович, доопрацьовуючи окремі глави, уточняв їх назви, пояснював причину підготовки до друку нових видань, вступав у полеміку зі своїми опонентами та переглядав список використаних джерел і літератури, залишаючи серед основних з них монографію Ф.М.Уманця “Гетьман Мазепа”⁷¹.

Таким чином, досліджуючи життєвий та творчий шлях Федора Михайловича, слід зазначити, що одержавши базову юридичну освіту, він став істориком за своїм світосприйняттям. Потяг до історії, перш за все до історії XVIII та XIX ст., взяв верх і він, як дослідник-початківець, спочатку надавав першочергового значення історичному факту — тілесній основі історичного знання і лише згодом вдався до теоретичного узагальнення суспільно-політичних та соціально-економічних процесів. Як представник свого часу,

Ф. М. Уманець постійно відчував на собі дію Валуєвського циркуляру та Емського указу з їх тотальною забороною всього українського, і в першу чергу, мови; адже навіть у відносно ліберальні періоди російської історії на явища української самобутності дивилися, у кращому випадку, як на тимчасовий дозвіл. Звичайно, такі обставини не могли не позначитися на формі і методах історичного дослідження, спонукали автора вдаватися до запобігання та перестереги, а в окремі роки й залишати державну службу.

Відносно дати смерті Ф. М. Уманця. На початку серпня 1917 р. В. Л. Модзалевський звернувся до Глухівської повітової земської управи з проханням допомогти йому в справі збереження історичної колекції Ф. М. Уманця. “Отримавши відомості, що нещодавно помер Федір Михайлович Уманець, якому належала дуже цінна збірка предметів старовини та мистецтва, рукописів і книг, які знаходяться у нього на хуторі, – писав Вадим Львович, – звертаємося до повітової управи з проханням, чи не знайде вона можливим звернутися до сестри небіжчика Євгенії Михайлівни Каченовської з пропозицією передати збірку її брата у власність чи тимчасове збереження до музею, який знаходиться при управі... У випадку, якщо спадкоємці Ф. М. Уманця побажали б його збірку віддати музею В. В. Тарновського за винагороду, то це питання можна було б вирішити позитивно, оскільки минуле Губернське земське зібрання асигнувало Постійній Музейній Комісії 10 тисяч карбованців на поповнення колекції музею”⁷². Побоювання В. Модзалевського щодо збереження колекції Ф. Уманця справдилися. Її було пограбовано. 26 серпня 1917 р. Глухівська повітова земська управа повідомила Вадима Львовича, що Є. М. Каченовська “категорично відмовилась передати документи навіть на збереження до розгляду їх її синами, і що з села вже вивезено все, що нею було забрано й зберігається в її будинку в Глухові”⁷³.

Справа в тому, що в умовах загострення політичної кризи влітку-восени 1917 р. над багатьма поміщицькими

садибами губернії нависла реальна загроза знищення. Саме тому В.Л.Модзалевський запропонував найбільш відомим збирачам старовини Чернігівщини перевезти свої колекції на збереження до одного з Чернігівських музеїв. Як наслідок, Вадим Львович отримав на це принципову згоду від Є.О.Судієнка, М.М.Євреїнова, О.О.Бакуринського⁷⁴. Останній погодився віддати “не тільки для переховання в музей Тарновського, а подарував йому свою коштовну бібліотеку й родинні папери, зробивши докладний опис усіх речей”. Серед паперів, – як зазначав В.Л.Модзалевський, – були історичні документи⁷⁵.

Виявлення та вивчення розпорошеної по київських та чернігівських книгосховищах опублікованої наукової спадщини Ф.М.Уманця, яка ще за його життя стала раритетом, дало можливість автору цієї монографії зробити історіографічний огляд – рецензію на окремі його твори. Серед них на першому місці магістерська дисертація “Наділ общини і дворові люди”, в якій молодий вчений досліджує процес взаємовідносин між поміщиками, кріпаками і двороровими людьми. Суть проблеми полягала в тому, що, на думку Федора Михайловича, кожна дворова особа в кінці-кінців рано чи пізно, як вихідець з селянської общини, звернеться за своїм земельним наділом, тому що земля потрібна не тільки як засіб існування для землероба, але і як батьківщина, як спогад про своє походження. Прикметно, що цією ідеєю була пов’язана вся наступна наукова діяльність Ф.М.Уманця. Отож, дотримуючись проблемно – хронологічного принципу у висвітленні найважливіших тем політичного, економічного та культурного життя в суспільстві, приступимо до аналізу наукової діяльності історика.

* * *

РОЗДІЛ II

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

“Наділ общини і дворові люди” – магістерська дисертація Ф.М. Уманця, підготовлена по завершенню навчання на юридичному факультеті Московського університету і опублікована в “Отечественных записках” у 1862 році, складається з 7 розділів¹. У першому з них, загальнотеоретичному, проаналізовано внесок вітчизняних і зарубіжних дослідників у вивчення теми, що дало змогу авторові окреслити коло питань, визначених для конкретно-історичного аналізу. Шляхом аналітичної критики встановлено репрезентативність історичних джерел для подальшого аналізу питань, які становлять зміст дисертації. Висвітлені використані методи та принципи дослідження.

Інтерес до історії селянства взагалі і, зокрема до слов'янського, автор проявляє ретроспективно, аналізуючи аграрні закони Риму, аболіціонізм Південної Америки, чартизм та його соціалістичну спрямованість в Англії, діяльність середньовікової християнської церкви та протестантської секти, які купляли на Антильських островах великі ділянки землі і по частинах продавали їх вільному люду. Водночас у дисертації зазначається, що з ростом народонаселення поземельна власність зосереджувалася в руках окремих господарів, зумовлюючи на поневір'яння та бідність основну масу селянства.

У слов'янському світі, на думку автора, це питання вирішувалося зовсім не так, як у розглянутих суспільних структурах. Тут поземельний наділ селян був тісно пов'язаний з общинним володінням землею. Слов'яни свято зберігали общинне землеволодіння. Разом з тим воно існувало в суспільствах самих нерозвинутих і по мірі того, як суспільство розвивалося, форма общинного землеволодіння замінювалася поступово особистою. Односторонній розвиток особистості в землеволодінні мав і свої невігоди.

Воно було почасти причиною того, що західні народи так далеко пішли по шляху прогресу, але разом з тим воно було причиною і журливого заперечення всякого прогресу по відношенню до незаможних. Односторонній розвиток особистості в землеволодінні зробив, зрештою, те, що половина європейців може буквально повторити слова Спасителя: “лисиці мають нори, птахи небесні гнізда, а син людський не має місця, де прихилити голову”.

У XIX столітті ідилічні пастухи і пастушки, якими захоплювалися версальці, стали дійсністю, нарешті почувся стогін ірландського фермера, котрий помирав під розкритим дахом на проливному дощі. Під напором банкрутств, замаскована суспільна рана вийшла назовні і довго очі всього світу не могли від неї відірватися. Уперше цивілізація розглянула зблизька це лахміття і спотворені нуждою і горем обличчя, уперше цей “безпритульний, обірваний люд” звернув на себе загальну увагу, і всі зрозуміли, що він обірваний тому, що безпритульний.

Тепер вже ніхто не дивувався тому, що в цій бідній масі, в цих “обділених братах” постійно знаходили відголосок усі антигромадські устремління, що поставали проти особистої і політичної свободи. Головною причиною бідування основної маси населення стала бездомність, відсутність нерухомої власності. Причину бездомності слід шукати у зникненні общинних форм землеволодіння.

У **другому** розділі дисертації йдеться про загальнолюдські права та про можливість користуватися цими правами. У подальшому тема дослідження безпосередньо пов’язувалася з Маніфестом і Положенням 19 лютого 1861 року про скасування кріпосного права. Селяни, що вийшли з кріпосної залежності, при викупі своїх садіб та польових угідь, вирішували основні питання свого майбутнього: ліквідували особисту підвладність поміщикам, особисте звільнення і створення органів селянського управління, наділення землею і визначення за неї повинностей та викуп селянських наділів.

Особисте звільнення селян та створення органів селянського управління було серйозним кроком по буржуазному шляху розвитку суспільства, але ставши юридично особисто вільними, селяни, вийшовши з-під залежності свого поміщика, залишилися під владою феодално-кріпосницької держави. Більше того, збереження общини і кругової поруки при виплаті податків та виконанні повинностей, утворення селянських і волосних органів управління, запровадження інституту мирових посередників, яких обирали місцеві дворяни й затверджував Сенат, створювало умови, в яких органи селянського управління мали поліцейсько-фіскальний характер і підпорядковувалися царській адміністрації.

Досліджуючи проблему наділення селян землею в общині і визначення їх повинностей, Федір Михайлович особливу увагу звертав на дворових селян, які за реформою 1861 року ставали особисто вільними, але переводилися на оброк до переходу на викуп, а потім залишалися без землі і ставали поповненням міського робочого люду. Уся справа полягала в необхідній наявності земельного наділу. “Земля важлива, - писав автор, - не для одного тільки хлібороба, як засіб для існування, вона має не менш важливе значення, як точка опори, як осілість”, так, саме осілість, яка потрібна всім без винятку, а земля однаково необхідна і для селян, і для дворового – кожному з них вона забезпечує матеріальне становище. Між цими видами кріпосного права ніколи не було проведено різкої життєвої грані. Якщо закупи і холопи відрізнялися між собою походженням і відношенням до власника, то між дворовими і селянами такої різниці немає. Їх родословні з одного кореня і відношення до поміщика однакове. Коли з історичної точки зору досліджувати селян і дворових, то вони рівноправні. Община виховувала як рідних братів і селянина, і дворового. Мало того, і тому й другому вона давала міцну поземельну осілість настільки, наскільки це можна було узгодити з поміщицьким правом. В їх становищі не було суттєвої різниці. Дворовий був точно таким же членом

землеробської общини, як і селянин тільки в силу обставин він перестав бути землеробом і почав займатися ремеслом або нести у поміщика особисту службу, але це ніскільки не заважало його батькові, братам і навіть синам залишатися в стані землеробів. Все залежало від поміщика. За його бажанням за особливі заслуги селянин переходив до стану дворових і, навпаки, за погану поведінку дворовий висилався в село, перетворюючись на селянина. До 1861 року дворові тут тісно пов'язані з селянами. У них був один і той же поміщик, у них була одна й та ж осілість – поміщицький маєток.

Розділ **третій** присвячений з'ясуванню питання про те, чи зможуть обійтися дворові без участі в поземельному наділі, тобто без нерухомої власності. Дворовому тепер пропонують два види занять: ремесло і найматися в прислугування. Якщо ж він належить до тієї категорії дворових, які відрізняються від селян тільки тим, що живуть у будинку власника і на всьому його забезпеченні, то для них залишається третій вид занять – фермерство. Розглядаючи становище дворового при кожному із зазначених трьох занять, Ф.М. Уманець зазначає, що фермер не тільки обробляє чужу землю, а й живе на чужій землі, в чужій садибі. Чи може він вважати себе людиною забезпеченою, коли по першому зову власника він повинен лишитися не тільки оренди, а й садиби. Оренду він може знайти в іншому місці, але чого коштує кинути обігріте житло і разом з землею, і сільськогосподарським реманентом, і взагалі саме переселення. Один переїзд може якщо не розорити хорошого фермера, то надовго розладнати його господарство. Сталося так, що землеробство виявилось далеко не головним заняттям дворових. Дворових-землевласників не дуже багато, тому, якби й утворилося декілька фермерських сімейств, то вони не змогли б зробити значний внесок в забезпеченні нашого землеробського населення, особливо, коли припустити, що тільки окремі з них назавжди залишаться в землеробстві на старих місцях, а більшість переселиться в багатоземельні губернії чи перейде до інших занять і разом з дворовими-

ремісниками покладе основу нашому мануфактурному і промислового виробництву.

Далі Федір Михайлович наголошує, що хвороба XIX століття – монополія капіталу. Монополія – це та важливість, яку набув капітал і яка збільшувалася з кожним днем. Без великого капіталу нічого не можна зробити: там, де діють парові цукрові заводи, вогняні довго не протримаються; поряд з великою полотняною мануфактурою, самотній ткацький станок не зможе існувати без допомоги асоціації; біля фабрики одноосібний труд не може утриматися. Самотні виробники сотнями поступають у повне розпорядження капіталіста. Отже, як наслідок монополії-відбувається централізація виробництва.

Асоціація – самий радикальний захід протидії монополії капіталу, але вона неможлива, якщо у робітників мало бережливості і відповідного культурного розвитку, тому-то асоціація до сих пір рідкість. Наші сільські артіль – готова самородна асоціація; наша кустарна промисловість, ще сильна і поширена у наших селах, – сама вірна запорука в децентралізації виробництва. Сільська община породила артель і виховала кустарну промисловість. Обидві виростили в зв'язку з поземельною власністю, хоча і під тиском кріпосного права. Кріпосне право ліквідовано, але не потрібно розривати зв'язок з землею. Земля, відтягуючи робітників від міста, робить їх людьми більш самостійними і сприяє децентралізації виробництва.

І, нарешті, останнє заняття дворівних людей – найматися в прислугування. Потрібна чи не потрібна їм земля? Розмірковуючи над такою проблемою, Ф.М. Уманець звертається до прикладу з життя К.Розумовського. Коли гетьману запропонували для скорочення витрат розпустити частину прислуги, він сказав: “вони мені не потрібні, це правда, але можливо я їм потрібний. Якщо вони відмовляються від мене, тоді і я відмовлюсь від них”². У відповіді гетьмана – великодушність дворянина XVIII століття. Тепер таку великодушність уявити важко. Тому-то і

потрібна дворовій людині земля, хоча вона вже і не землероб, але спадкоємна осілість у певній общині пригодиться при переміні занять, на роки старості, чи на чорний день. Три шляхи відкрилися перед трепетнішим дворовим людом і на кожному з них йому потрібна земля.

Четвертий розділ. Його зміст – спадковість дворового стану, який не припиняється на одному поколінні і не буде замикатися кастою нащадків цього покоління. Виділення з селянської общини людей для дворової служби буде продовжуватися. Та ділянка землі, яка в общині легко могла прогодувати селянську сім'ю, з ростом народонаселення стане недостатнім забезпеченням: чотири сини не зможуть задовільнитися однією батьківською ділянкою землі. Ця земля зможе забезпечити лише одного, а трьом треба буде шукати інші засоби проживання. Припустімо, що один з них буде наймати поміщицьку землю, другий займеться ремеслом або візникуванням, третій буде нести службу лакея, садівника чи кучера. Так всі троє перестануть бути селянами-власниками і стануть дворовими. Суть питання полягає в тому, чи повинні ці майбутні дворові залишатися власниками у своїй старій общині?

Ф.М. Уманець вважає, що з юридичної точки зору було б несправедливо позбавляти їх участі в общинній землі, тому що всі вони діти свого батька. З економічної – це означало б свавільно залишити мільйони сімейств, не давши їм общинної точки опори. Ці сімейства можуть назавжди розстатися з землеробством і добувати собі на хліб іншими засобами. У них нема вже бажання пахати общинну землю, але у кожної людини є природне бажання спокійно померти на рідній землі, під рідним дахом. Ніхто не може відмовити людині в цьому бажанні.

Таким чином, приходять до висновку автор, з якої б точки зору ми не дивилися на селянський наділ, потрібно послідовно приходити до думки, що кожен член общини не може бути позбавлений своїх прав на общинну землю. Причини відмовлення можуть бути різними, але головними з них є дві: далеке переселення і придбання землі в особисту

власність біля общини (про що йдеться в місцевому положенні для великоруських губерній в ст. 125, 127 і 129 і для малоросійських – в ст. 111 і 118)³.

У **п'ятому** розділі зроблено аналіз прав і обов'язків члена селянської общини. Склалося так, продовжує автор, що у нас до сих пір вихід із общини не має особливого значення тому, що селянська община покладала на кріпосну людину одні тільки обов'язки і не давала ніяких прав. Разом з тим заслуговує на увагу рішення швейцарського уряду відносно тамтешніх селянських общин. Члени швейцарської общини для збереження своїх зв'язків з односельцями повинні виконувати відповідні формальності: вони можуть ніколи не з'явитися в общину, але час від часу повідомляти про себе її керівництву. При цій умові вони і їх діти будуть вважатися членами общини. Невиконання цих формальностей позбавляє права членства в общині. Члени общини в Швейцарії перш за все отримують політичні права, стають громадянами Швейцарської республіки. Община захищає їх і їхніх дітей від безпорадної бідності, кожен член общини має право на першочергову допомогу. Нарешті, кожен член общини отримує свою долю при розподілі прибутків. У таких умовах швейцарці дорожать правами члена общини і не кожному дають їх: право обирати і бути обраними, право участі в народних зборах – мають тільки люди, які вносять свій вклад у діяльність общини.

Шостий розділ дисертації Ф.М.Уманця висвітлює проблему осілости людей та земельних наділів. У зв'язку з тим, що дворові селяни такої землі не мали (їх забирали “до двору” без землі, залишаючи наділ в общині), Ф.М. Уманець вважав за необхідне дворових забезпечувати за рахунок общинних володінь. Було б непоправною бідною для общини, “коли б нинішні дворові переселилися для набуття незалежної осілости на нові місця. Вони б понесли з собою значний матеріальний і моральний капітал, а це стало б відчутною втратою для нашої сільської общини. Дворові – сама освічена, багата і розвинута частина нашого кріпосного стану”⁴.

Давно відомо, що відносно освіти у нас між станами лежить глибока прірва. Поняття, почуття і мораль російської селянки зупинилися два чи три століття тому назад. Почуття і мораль освічених станів відшуковуються Парижем, Лондоном і всіма тонкощами західної цивілізації. Якщо виключати з общини дворових, надовго перерветься всякий духовний зв'язок між ними, тому що з селянської общини будуть вилучені ті люди, яких можна назвати її передовою частиною. Ставши членами сільської общини, підкреслював автор, дворові люди внесуть в її роботу багато хороших начал. Проживаючи тривалий час біля поміщика, вони позбувалися сільських забобонів, знали і бачили більше, володіли певними капіталами – чого у селян общини не було. При такій постановці питання від общини можна було чекати значно кращих результатів діяльності – прогресу та вдосконалення.

Прогрес вимагає відповідного культурного рівня розвитку, а вдосконалення – суспільних витрат. Общинам не вистачає і першого, і другого, але і те й інше швидше знайдеться у дворових, ніж у селян. Від дворових потрібно чекати більшого руху вперед, більшої досвідченості і більшого рівня розвитку.

Хто швидше віддасть свою дитину вчити грамоті? Звичайно, дворова людина. Доволі зупинитися лише на цьому факті, щоб зрозуміти, яку користь принесуть дворові люди селянській общині. Але крім цього морального впливу на общину, можна сподіватися, що вони принесуть їй матеріальну допомогу, тому що належать до категорії людей з капіталом. Майбутній розвиток общини передбачає певні спільні витрати. Першочергово необхідне улаштування народної школи. Дворові підтримують цю ідею, по-перше, тому, що розуміють всю важливість цієї справи, а по-друге, тому, що мають більше коштів.

Отже, потрібно намагатися утримати дворових людей в общині, зв'язати їх інтереси з інтересами селян тому, що від цього вирає загальна справа добробуту народу. В іншому разі – община зазнавала значних втрат. Ці втрати поки-що непомітні, тому що сільська община живе по-старому,

перебиваючись старими потребами і поняттями. 19 лютого 1861 року ще недалеко, різких перемін у внутрішньому побуті селянства ще не могло відбутися, їх легше буде задовольнити селянами і двороровим разом, аніж самим селянам”⁵.

Забезпечення дворорових селян землею, наголошував автор, потрібно було робити саме тоді, коли процес знаходився у “перехідному стані”, а викупна операція ще не розпочалася і земля не перейшла у власність селян. Адже дворорові люди становили 15-у частину селянського стану в Україні та 14-у частину – в Росії⁶. Це була значна кількість населення для того, щоб стати предметом окремого наукового дослідження і конкретних пропозицій. Аналіз свідчив, що кожен член общини, чим би він не займався (землеробством чи ремеслом), ким би він не числився (землеробом чи двороровим), не повинен бути позбавленим своїх прав на общинну землю до тих пір, аж поки сам від неї не відмовиться.

Приймаючи до уваги, що наше дослідження творчості Ф. М. Уманця носить історіографічний огляд, відзначимо: основні особливості взаємовідносин селянської общини і дворорових людей полягали в тому, що для більшості з них переселення взагалі було неможливим. Як реміснича діяльність, так і домашнє послуговування пов’язувалися з відповідною місцевістю. Таке переселення взагалі було збитковим. Ремісник втрачав звичний ринок збуту своїх виробів, а домашня прислуга – відносини з господарем. Задля чого в таких умовах двороровим людям ризикувати зі своїм переселенням в общину? Ради землі? Але ж вона не була засобом для існування – від землеробства вони давно відстали. Тоді залишається тільки одне – земля потрібна їм як точка опори, як вічна гарантія осілості. Це, по-перше. По-друге, значна частина дворорових людей відрізняється від селян тільки тим, що вони не мають польового наділу, живуть на певному забезпеченні свого поміщика і працюють на нього вже не три, а всі шість днів. У ревільських списках їх записували двороровими, а іноді вони попадали в графу для селян, звідки і виходили “селянами, не наділеними землею”.

Дворові – землероби нічого нового не могли внести в общину. Їх потреби й поняття такі ж, як і в селян. Життя тих і інших базувалося лише на одному землеробстві. Зі своїм місцем проживання вони не були зв’язані такими тісними узами, як дворові-ремісники чи домашні слуги. Отже, переселення на казенні землі, передбачене в положенні 19 лютого всім дворовим (Положення про улаштування дворових людей ст. 30), надає їм всі переваги, не піддаючи їх ніякому ризику. З переселенням в общину державних селян, вимоги землевласника повністю задовольнялися, а головне заняття цих дворових – землевласників полягало в хліборобстві. Більше того, селянам дрібномаєтних власників, не наділених землею, крім ділянок землі, держава надавала ще дерево на забудову, кошти на обзаведення господарством та інші пільги.

Додаткові правила про пільги для дрібномаєтних власників надавали переваги лише селянам, не наділеним землею, залишаючи без допомоги значну частину дворових-землеробів, записаних дворовими, хоча різниці в їх соціальному стані ніякої не було. Останнім залишалося право лише скористуватися загальною для дворових пільгою.

Як зазначав Ф.М. Уманець, “всі вони могли приписатися до державних селян, якщо тільки керівництво державних поселень переконається, що за наділом селян узаконеною пропорцією залишиться достатня кількість землі для бажаючих улаштуватися в тому ж поселенні. Коли ж особи, висловивши намір поселитися серед державних селян, не визначаться у передбачений законом терміни, то вони повинні звертатися в місцеву палату державного майна з проханням про прописку їх в число державних селян на розгляд самої палати”⁷.

У контексті зазначеного заслуговує на увагу проблема переселення, а вірніше, вибір місця проживання. Віддавати себе на відкуп палати не кожен погодиться. Тому кращим варіантом у такій ситуації було отримувати дані про переселення у мирового посередника, а в зв’язку з тим, що

казна не поширювала на дворян-землеробів ті пільги, які вона надавала селянам, не наділений землею, ставало необхідним заохочувати їх за ці втрати. Така допомога була конче необхідною тому, що дворові в дрібномаєтних садибах, за невеликим винятком, становили найбільш біднішу частину кріпосного люду.

Отже, робить висновки Ф.М. Уманець, становище дворових можна вирішити тільки двома шляхами. Першим – потрібно дворових-землеробів переселити на казенні землі, враховуючи ті пільги, які надає їм держава. Другий – дворові-ремісники і домашня прислуга не повинні переселятися у свої старі селянські общини.

Зміст **сьомого** розділу дисертації – приватна земля поміщика й общинні землі та дворові люди. Йдеться про те, де повинна знайти осілість ця категорія населення. Земля, якою користується община, - уже уступлена поміщиком. Чи буде справедливим піддавати її новій уступці, адже кожна обов'язкова уступка оправдується тільки конче необхідністю і ні в якому разі не повинна виходити за межі необхідного. “З тієї хвилини, як необхідне дане общині, вона не може користуватися ніякими особливими привілеями і свобода громадянських відносин знову вступила в свої права”, - пише Федір Михайлович⁸.

Як дворянин і землевласник, він вважав, що не можна порушати цю свободу без нужди. Тільки в окремих випадках особистість зникає із всемогутнього цілого. Коли б вона зникла зовсім, жив би не народ, а його представники, не уряд існував би для народу, а народ для уряду. Нормальна течія життя вимагає свободи всіх громадських відносин, в тому числі купівлі і продажу.

Про можливі наслідки порушення цих громадських відносин Ф.М. Уманець писав так: “Виняток із загального правила міг бути допущений тільки один раз і тільки тому, що коли б не було винятку, все населення могло б піддатися безчисельним бідам, а разом з ним і вся держава. Держава зобов'язана була забезпечити общину поземельним наділом,

але, зробивши перший крок, воно повинно було решту залишити самому народу. Далі хай саме життя забезпечує форми розподілу багатства між окремими членами суспільства. Дати якомога більше простору особистій діяльності кожного – ось кращий засіб виховувати і розвивати народ”⁹.

Коли перший крок зроблений з допомогою держави, коли необхідне дане общині, свобода громадянських відносин знову вступає у свої права і майбутнє членів селянської общини залежить від них самих, а не від держави. Держава мала створити тільки можливість прогресу, визначаючи необхідні умови, кинути зерно достатку, а відродити це зерно повинна сама община. Для цього її члени мусять прикупити землі, лісу, зробити багато інших зусиль, в тому числі й завести фабрики чи виробництва.

Кожна община своїм добробутом повинна бути зобов’язана своєму працелюбству, а не милостивості держави. Тому дворові мусять бути забезпечені не новими додатковими наділами, а рівномірним розподілом общинної землі між членами общини як селянами, так і дворовими. “Таке урівняння можна зробити лише поки земля ще знаходиться в перехідному стані, поки вона ще не перейшла у власність селян, тому, що викупні операції ще не розпочалися. З часом, коли розпочнуться платежі селян за землю і дворові не будуть у них приймати участь, їх уже пізно буде робити повноправними членами сільської общини, тому що хто платить за землю, той і повинен нею володіти”¹⁰.

Підкреслимо, залишався тільки один засіб для того, щоб вивести дворових з безземельного становища: потрібно було зробити їх учасниками общинної землі, поклавши на тих, хто скористується цим правом, і розмірну частину викупної суми, і державні та общинні повинності. Звичайно, не всі дворові зразу ж звернуться за землею, тому що для більшість з них важлива не сама земля, а право осілості для себе і своїх спадкоємців.

При цьому автор особливо наголошував на моральному зобов’язанні поміщика подбати про своїх

дворових і не тому, що вони були його кріпаками, а тому, що служили вірою і правдою, проявляли зразки високої чесності, самопожертвування, безкорисливої доброзичливості.

У висновках своєї наукової розвідки Федір Михайлович зазначав: для того, щоб кожна сільська община могла діяти успішно, потрібно було поєднати інтереси місцевого селянства та дворових. Їм пропонувалося виступати об'єднаними зусиллями, рівноправними членами, незважаючи на те, що одні з них обробляли землю, а інші займалися ремеслами. Дослідник бачив майбутнє сільської общини в її подвійному землеволодінні - приватному і общинному. Приватне землеволодіння знаходилося у спадкоємному володінні особи, общинне землеволодіння – спадкоємно забезпечувалося лише общиною. Автор мріяв, що з часом, коли в руках селянина почнуть зосереджуватися капітали, до першої частини добавиться також його особиста поземельна власність. Тоді вона буде зовсім тотожна із землеволодінням поміщика: ті ж податки і відбутки, те ж право продавати, заставляти і передавати у спадок. “Різниця полягала лише в тому, що у селянина, крім приватної поземельної власності, буде ще клаптик общинної землі, яка залишається у його дітей навіть тоді, коли він продасть свою приватну землю, одним словом - майорат”¹¹.

Кожна приватна власність мала однакове право на недоторканість, тобто, на думку Ф. М. Уманця, на повну свободу відчуження та придбання. Общинна земля підлягала періодичному переділу між її власниками. Такою мала бути майбутня матеріальна опора общини. У центрі духовного життя ставали органи самоуправління. “Самоуправління, писав автор, - це душа державного організму, яка мала возвеличить слов'янський світ”¹². Федір Михайлович у цьому плані великі надії поклав на дворянство. Воно мало стати на чолі общини, не тому, що воно дворянство, а у зв'язку зі своєю освіченістю. Як стан більш вихований і освічений, воно було покликане торувати шлях селянству, допомогти йому словом і ділом, подавати особисті приклади, для загального блага користуватися своїм науковим пізнанням та моральним

впливом. Такий поступок дворянства “мав стати взірцем найважливішого служіння вітчизні”¹³.

Таким чином, ознайомлення з першим науковим дослідженням Ф.М. Уманця “Наділ общини і дворі люди” – магістерською дисертацією, присвяченою взаємовідносинам селянської общини з дворовими людьми, умовами свого соціального становища позбавленими земельного наділу, а відтак і осілості, свідчить, що написана ще в студентську пору в час підготовки та проведення земельної реформи 1861 року, вона порушувала одну з нагальних проблем соціально-економічного розвитку периферійного селянства. У другій половині ХІХ – на початку ХХ століття в країні відбувалися складні демографічні та дисцендентні взагалі для суспільства процеси. Значне зростання населення та його щільності, соціальне розшарування на ґрунті малоземелля привели до різкого збільшення бідняцьких дворів. Конфлікт продуктивних сил з виробничими відносинами, що скінчився кризою феодального способу виробництва, розвиток капіталізму об’єктивно торували шлях новим господарським відносинам, у яких мали зайняти своє місце і дворові люди.

Разом з тим перехід від натурального до дрібнотоварного за способом виробництва господарювання для селянина був пов’язаний з давно вимріяною подвірною реформою землекористування. Сталося так, що популярна на той час в Європі кооперативна ідея, спрямована на поєднання духовних і матеріальних інтересів та поліпшення спільного добробуту товаровиробників, залишалася поза їх увагою. Причиною такого становища була непідготовленість селянина, який феодально-кріпосною системою, на відміну від західноєвропейської, закріплювався не за землею, а за поміщиком, від якого повністю залежав і котрий мав право поводитися з ним як з рабом, до прийняття нової форми землекористування, як соціально спрямованої і економічно обґрунтованої структури.

Запізнілий розвиток товарно-грошових відносин, неподільне панування дворян і поміщиків при підтримці

централізованої державної влади дозволяли старому феодално-кріпосному ладу не тільки міцно утримувати свої позиції, а й всіяко перешкоджати новим формам господарювання, в яких знайшлося би місце і дворовим людям. Та незважаючи на всі заборони і обмеження, низький рівень соціальної організації, брак матеріальних можливостей, селянство, вдаючись до радикальних форм самозахисту, вишукувало доцільні форми об'єднання товаровиробників. Саме така констатація і визначала, на думку Ф.М. Уманця, необхідність виділення общинних наділів дворовим людям.

“Виродження Польщі” — історична монографія Ф.М.Уманця, опублікована в Санкт–Петербурзі, у 1872 році¹⁴. Вона складається з двох розділів і шести параграфів, кожен з яких можна розглядати як окремий нарис. Перший розділ присвячений російсько–польському питанню, зі всіма його характерними особливостями, загостреннями та територіальними претензіями. Формування національної самосвідомості російського і польського народів, підкреслював автор, проявлялося в дедалі більшому усвідомленні окремими субетносами своєї належності до певного етносу й етнічної та релігійної відмінності, пошуках свого етнічного й державного коріння в минулому, засудженні відступу від національної мови, звичаїв, обрядів та традиційного віровчення, відторгненні невластивих національній ментальності нововведень, всенародній підтримці своїх обрядів. Незгасаюча боротьба за політичні і соціальні права та незалежнення власного краю одночасно були й стихійною боротьбою за національну державність¹⁵.

Розмірковуючи над причинами занепаду Польщі як самостійної і незалежної держави, Ф.М. Уманець звертається до вчення про державу Ніколло Макіавеллі (1469 – 1527 рр.) — відомого італійського мислителя й письменника та його твору – “Государ”. На думку автора, у цьому творі головною причиною бідуювання Італії стала її політична роздробленість, подолати котру здатна була лише сильна державна влада.

Заради зміцнення держави, наголошує Ф.М. Уманець, Н. Макіавеллі рекомендував різноманітні засоби, а звідси й термін “макіавеллізм” для визначення політики, заради якої не завжди дотримуються моральних норм. Завершується перша частина монографії Ф.М. Уманця визначенням феномену російського і польського народів, історією їх формування та розвитку¹⁶.

Друга частина твору присвячена історії Польщі післягеллонівського періоду. Охарактеризувавши діяльність останніх Ягеллонів у Польщі як представників королівської династії, що продовжувалася до 1572р. і була заснована великим литовським князем Ягайло (1386 – 1434 рр.), після одруження з польською королевою Ядвігою — королем польським Владиславом, Ф.М. Уманець зазначає, що ягеллонівська династія стала розгалуженою гілкою влади в Європі. Дійсно, історія свідчить, що, окрім Польщі, Ягеллони були при владі у Великому князівстві Литовському — в 1377 – 1401 рр. та 1440 – 1572 рр.; Угорщині – у 1440 – 1444 рр. та 1490 – 1526 рр.; Чехії – 1471 – 1526 рр. Зупинившись на характеристиці Польщі за періоду останніх Ягеллонів, автор монографії розглядає взаємовідносини між Польщею, Литвою та Росією як історично визначений та взаємообумовлений трикутник у міжнародних відносинах. Завершується наукова розвідка аналізом причин занепаду Польської держави та її внутрішнього і зовнішнього становища за короля Генріха¹⁷.

“Питання нашої внутрішньої політики” — монографія, присвячена соціально-економічній проблематиці і задумана Ф.М. Уманцем як три окремі книги, кожна з яких мала свою проблемно-хронологічну спрямованість, структурно відповідала поставленій меті та завданням. Конкретно-історичний метод дослідження, обраний Федором Михайловичем, дозволив на основі вивчення нововиявлених документів, опублікованих статистичних матеріалів та наукових праць відтворити передумови, обставини і закономірності генезису освіти та виховання, селянському питанню у пореформений період, колонізації вільних земель Росії.

Перша книга — “Освітні сили Росії” була опублікована у Санкт-Петербурзі, в 1871 році¹⁸. Вона стала різностороннім екскурсом автора у сферу державної діяльності Росії, пов’язану зі станом освіти та складових, що її визначають. Освітня тематика, якою Ф.М.Уманець окреслив початковий напрямок своєї наукової розвідки, свідчить, що першоосновою як зовнішньої, так і внутрішньої політики держави він вважав рівень грамотності населення та стан виховання підростаючого покоління. Книга складається з двох розділів і одинадцяти параграфів. Розпочинається вона аналізом громадянського виховання в Російській державі, його значенням та невичерпним джерелом народного потенціалу. Перший розділ книги знайомить з розвитком вищої освіти — університетів та ліцеїв, системою організації університетських екзаменів та їх місцем у вирішенні завдань по підготовці висококваліфікованих фахівців.

Окремий параграф автор присвячує статуту гімназій та прогімназій. У відповідності зі шкільною реформою, у 1864 році цар затвердив статут гімназій та прогімназій, згідно якому засновувалися 7-класні гімназії і 4-класні прогімназії, що відповідали за навчальними планами чотирьом нижчим класам гімназії. Гімназія вважалася середнім загальноосвітнім закладом, формально безстановим, загальнодоступним. У ньому мали навчатися діти всіх станів, без різниці звання і віросповідання. Але кожен учень мусив мати необхідну для цього підготовку і платити за навчання, що для загального контингенту учнів було неможливим. Державним проектом статуту передбачалося створення двох типів гімназій: класичних та реальних. У класичних гімназіях майже третина часу відводилася грецькій та латинській мовам, а природознавство та хімія майже не вивчалися. У реальних гімназіях статут передбачав ширше викладання природознавства, хімії, фізики, математики і майже повну відсутність вивчення давніх мов. Склалося так, що навчання в реальних гімназіях було наближеним до потреб повсякденного життя. Випускники класичних гімназій могли

вступати до університету, у той час, як закінчення реальної гімназії давало право вступу лише до вищих технічних навчальних закладів.

З'ясувавши роль та місце церкви, як духовної установи у вихованні людини, у другому розділі книги автор переходить до висвітлення загальноосвітніх шкільних проблем. Замість передмови він розмірковує над тим, чому так мало молоді закінчує курс навчання в гімназіях, над умовами та становищем навчальних закладів, політикою уряду по відношенню до народної освіти, попечительством у народних школах. Окремим параграфом Ф.М.Уманець розглядає участь земства у сприянні народній освіті, заснуванні мережі земських народних шкіл та їх ролі у поширенні писемності й освіти серед населення. Нагальної реформи в системі навчальних закладів вимагав від царського уряду загальний розвиток суспільних відносин. Згідно “Положення про початкові народні училища”, затвердженого царем 14 липня 1864 року, всі початкові школи дістали єдину назву – початкові народні училища. Вони оголошувалися безстановими і мали завдання утверджувати в народі релігійні й моральні поняття та “поширювати первісні корисні знання”.

Початкові народні училища (початкові школи) у монографії автором узагальнюються як “народні школи”, які працювали за єдиним навчальним планом, що передбачав вивчення таких предметів: закону божого, читання книг цивільного і церковного співу, друку, письма, чотирьох дій арифметики. Викладання в усіх школах велося російською мовою. Отож, проблемі російської мови в народних школах і присвячений передостанній параграф книги. Завершається наукова розвідка прогнозами автора щодо висвітлення питання про взаємовідносини народних шкіл (як загальної народної освіти) та університетів (як вищих навчальних закладів), а також їх провідного місця у розвитку національної культури як загальнодержавного надбання. Тільки за таких умов, стверджує Ф.М.Уманець, можна розраховувати на успішну внутрішню та зовнішньополітичну діяльність країни.

Друга книга монографії — **“Питання нашої внутрішньої політики”** називається **“Із моїх спостережень по селянському питанню”** була опублікована в Санкт-Петербурзі, у 1881 році¹⁹. Книга складається з 16 окремих нарисів, об’єднаних темою конфлікту продуктивних сил з панівними феодальними відносинами в середині ХІХ століття, що спричинило кризу кріпосної системи. У вступі до книги автор зазначає, що криза проявилася в підриві основ феодального способу виробництва — феодальної земельної власності, в розширенні і занепаді поміщицького господарства, обезземеленні й розшаруванні селянства. Під тиском необхідності подальшого економічного розвитку країни царський уряд змушений був стати на шлях скасування кріпосного права. Проголошене Маніфестом і “Положенням 19 лютого 1861 року про селян, які вийшли з кріпацької залежності”, воно не вирішило гострих соціально-економічних проблем. Незважаючи на те, що відміна кріпацтва проголошувалася добровільним пожертвуванням дворян, при вирішенні селянського питання в кожному окремому маєтку переваги надавалися “полюбовній згоді” між поміщиками і кріпаками, при цьому селяни одержували свободу і право вільно розпоряджатися своїм майном, а поміщики, зберігаючи власність на землю, що їм належала, повинні були надати в постійне користування селянам присадибну осілість, а також польовий наділ для забезпечення їх побуту і для виконання обов’язків перед урядом і дворянами²⁰.

Аналізуючи процеси, які відбувалися на селі, Ф. М. Уманець підкреслював, що “початок покладено, а коли ж буде кінець?”²¹. І як відповідь для вирішення селянського питання після проголошення скасування кріпосного права, він пропонував три основні заходи: обов’язкове припинення тимчасово-забов’язаних відносин (обов’язковий викуп, де вони залишалися); загальностанові общинні установи в населених пунктах (інакше – територіальна община, парафія, адміністративна община); рівномірний розподіл

общинних податків на всі стани, які користувалися общинними інституціями²².

Перший нарис книги *“Фарфорові копальні в с. Полошках”* звертає увагу читача не тільки своєю цікавою для нас історією, пов’язаною з подальшим розвитком продуктивних сил і більш прогресивних капіталістичних відносин, яким заважала феодально-кріпосницька система господарювання, а й особистими висновками, до яких приходять Ф.М.Уманець, розглянувши цю проблему в цілому. Кріпосницький лад, заснований на феодальній власності на землю, з вузьким внутрішнім ринком і закріпленням виробників матеріальних благ за окремими феодалами, не відповідав характеру продуктивних сил. Переважна кількість земель, як монопольна власність дворян, не могла бути використана для купецького і селянського підприємництва. Промислові об’єкти відчували гострий нестаток у робочій силі і ринках збуту своїх товарів. Сковувався розвиток продуктивних сил у промисловості і сільському господарстві, гальмувалося формування нового капіталістичного укладу.

Село Полошки Глухівського повіту на Чернігівщині славалося своїми порцеляновими копальнями ще в 40-х – 50-х роках ХІХ ст. Полошківському каоліну (назва фарфорової глини — В.П.) віддавали перевагу петербурзькі та московські фабрики, відмовляючись від іноземних поставок. Ф.М.Уманець зробив спочатку цікаву історичну розвідку. Він відшукав грамоту царя Олексія Михайловича, яка свідчила, що село Полошки віддавна було маєтністю Новгород-Сіверського Троїцького монастиря. У 1786 році за наказом Катерини ІІ маєтності малоросійських монастирів було передано в казну. Так утворилася община полошківських державних селян у складі 162 ревільких душ. Згодом на полошківських землях відкрилися багатющі копалини парцелянової глини; вони мали бути разючим прикладом того, якою ставала селянська община як господар значних матеріальних можливостей. Полошківська община зацікавила Ф.М.Уманця як юриста та історика, адже це був

яскравий приклад селянського самоврядування, котрий можна було використати проти тих опонентів, хто стверджував, що малоросійське селянство нездатне до власного самоуправління²³.

Дійсно, як зазначав автор, у малоросійській селянській общині немало “темних” сторін. Землею тут наділялися по числу ревільських душ, переділи відбувалися щорічно, при цьому в одних домогосподарів земля відбиралася, а іншим, до яких селянський сход ставився прихильно, надавалася. Розподіл “горових” грошей між окремими домогосподарями теж відбувався паралельно переділу землі: тобто — у кого землі на дві дворові душі, тому і “горових” грошей дві долі, а в кого одна, тому і грошей, зароблених спільно, одна доля. При цьому Ф. М. Уманець відзначав ще одну негативну рису общинного землеволодіння — коли вмирав один із записаних в ревізію член сім’ї, то селянський сход, замість того, щоб потурбуватися про забезпечення вдови і малолітніх дітей, першого ж літа відбирав увесь наділ або більшу його частину та скорочував долю участі покійного в “горових” грошах²⁴.

Більше того, якщо в селянських общинах взагалі становище вдів і сиріт не було забезпечене, то там в усякому разі, у зв’язку з наділами “на одну душу” і незначними прибутками, мало місце проявлення “народної совісті”, існування хоч якої-небудь плати під тиском громадської думки, то в Полошках, де кожний наділ на одну душу при найгірших прибутках становив щорічну ренту в 15 – 70 крб, сам селянський сход бував інколи гірше небезпечного мироїда²⁵.

Таким чином, робив висновок Ф. М. Уманець, полошківське самоуправління селянською общиною, при всьому його негативі, не могло бути аргументом проти малоросійського самоврядування, бо його аж ніяк не можна ізолювати від впливу інтелігенції, кинути напризволяще, наклеїти ярличок “самоврядування”, - бо це не значило дійсно дати малоросійським селам самоврядування.

Зміст кожного з наступних 15 нарисів книги “**Із моїх спостережень по селянському питанню**” визначається

назвами відповідних параграфів: Із моїх заміток; Малоросійські вольниці; Село Умань; В чому полягає малоземелля?; Допомогати добре — але спочатку потрібно не мішати; Вільне і невільне розмежування; Російське село й общинне землеробство; Нова хвиля еміграції; У що обходиться сільське самоуправління; Перестановка меблів у селянському домі; Халатність і формалізм; Система понукання в селянській справі; Гіркота тимчасової поразки; Дрібна земська одиниця; Волость чи община?²⁶. Книга завершується додатками. До них належать дві програми статутів, підготовлених Ф.М.Уманцем: “Передумови першої програми статуту загальностанового общинного самоуправління” та “Програми статуту общинного землеробства”.

Дослідників наукової діяльності Ф.М.Уманця, безумовно, зацікавить його власний аналіз змісту та значення рецензованої книги. “Ми розглянули, — пише він, — чинники потворного користування общинним майном (§1-4), нерозривно пов’язане з цими чинниками питання про малоземелля, про недостатність засобів до існування, від яких не гарантоване наше селянство і значні простори землі (§5-9), ми бачили бридкість у сфері станово-селянського (начебто) самоуправління (§1-4) і невдалу спробу їм запобігти (§9-13), виміряли небезпеку такого становища (§14) і зупинилися на єдино можливому виході – утворенні місцевих загальностанових одиниць, які б внесли ясність у цю плутаницю і зробили б, кінець-кінцем не міражне, а дійсне самоврядування (§15-16)”²⁷.

Покінчивши з негативною стороною оцінки стану справ у досліджуваній проблемі, Ф.М.Уманець на запитання уявного читача: “Так де ж вихід?”, відповідав, що свої нариси у зв’язку з цим він закінчує двома програмами, які у стислій формі містять у собі посилену спробу вирішення питання. На його думку, необхідно запровадити загальностанову організацію самоуправління селянських общин та законодавчу регламентацію общинного землеволодіння.

Обидві ці тези він розвиває далі у відповідних програмах, котрі вміщує як додаток до основного тексту книги. “Я обрав форму програми, а не проект статуту тому, що вона дає можливість на кількох сторінках комбінувати майже все розгалуження питання”, - писав автор²⁸.

Одним із попередніх посилань, на яких побудовані обидві програми, стало передбачення того, що завдяки обов'язковому викупу, тимчасово-забов'язане становище, порушуючи добрі стосунки між окремими верствами населення, уже відійшло в історію і що в суспільстві існували тільки, як вважав Ф.М.Уманець, землевласники, тісно пов'язані спільними інтересами: мали досвідчену, всім потрібну обшину адміністрацію та справедливе управління спільною маєтністю. “Спільні селянські інтереси однакові як у Великій Росії, так і Малоросії, і перші чотири нариси книги, підготовлені на матеріалах корінної Гетьманщини та міського козацтва, достатньо підтверджують, що обшине землеволодіння так розповсюджене у Малоросії, як і у Великій Росії. Нерозуміння відбувається лише тому, що властива малоросам схильність до уособлення не дозволяє довести місцеве обшине землеволодіння до такої крайності, до якої воно дійшло у багатьох місцевостях Великої Росії. А звідси і думка про те, що в Малоросії нема обшинного землеволодіння.”²⁹.

Автор вважав, що регламентація обшинного землекористування має на меті, зберігаючи право обшини на всю спільну землю, дати дрібним землевласникам можливість відокремити свої ділянки мирської землі для того, щоби застосувати на них інтенсивну культуру землеробства. Така малоросійська форма обшинного землеробства все ближче підходить до тієї, яку бажано законодавством встановити повсюди. “Ні на одну хвилину, — наголошував Ф.М.Уманець, — не можна забувати, що коли регламентація (законодавче вирішення питання — В.П.) запізниться тільки на одне покоління, щоби відкласти погодження селянського хутора, побудованого на обшинній землі, з правом обшини на переділ

цієї землі, не зможе замінити існуюче свавілля більшості голосів на сході перевагою зрозумілого і всім відомого закону, то наступне покоління вже не застане общинного землекористування ні у Великій, ні в Малій Росії”³⁰.

Як бачимо, мова йде про те, що запропонована царом викупна система гальмувала швидку приватизацію землі, але не спроможна була її стримати. Загальна маса українського селянства не за принципом “мирської відповідальності”, а самостійно відповідала за викупні зобов’язання, самостійно відбувала повинності. Кругова порука, яка була характерна для поземельної общини, втрачала свій сенс за умов панування виключно подвірного землекористування в малоросійському селі. Положення 19 лютого 1861 року торкалося насамперед кріпосних селян, які становили в Україні трохи більше половини всього селянства, а також державних селян — 43,9% до сільської людності³¹. Душовий наділ державних селян майже вдвічі перевищував пересічний наділ колишніх кріпосних у більшості українських губерній. Реформа, таким чином, узаконила ту нерівність між окремими селянськими господарствами, яка вже склалася напередодні. За таких умов значно поглиблювалася диференціація селянських господарств і загострювалися соціальні протиріччя на селі.

Та незважаючи на обмеження і недоліки, аграрна реформа 1861 р., на думку автора, сколихнула соціально-економічні підвалини патріархального укладу життя селян. Натуральне, здебільшого за способом виробництва, селянське господарство поступово ставало дрібнотоварним. В українському селі, хоч і повільно, але неухильно розвивалося селянське приватновласницьке землекористування.

Звичайно, Ф.М.Уманець, враховуючи час і місце підготовки своєї наукової розвідки, не міг відкрито сказати, що саме приватновласницька система землекористування в Україні зазнала найсуттєвіших змін. Якщо до реформи приватновласницьке землеволодіння було майже дворянським, то у наступні роки почало неухильно зростати

приватне українське селянське землеволодіння. Формування приватної власності на землю сприяло розвиткові капіталістичних відносин у сільському господарстві, зростанню його товарності. З'явилися землевласники з колишніх державних і кріпостних селян, що виявили свою підприємницьку здібність та готовність до ринку. Однак стати власником землі поталанило не кожному селянинові. Приватне землеволодіння в Україні, як свідчить статистика, на початку ХХ ст. становило лише четверту частину від загальноросійського показника³².

У кінці свого дослідження автор підкреслював: “не можна ж, кінець-кінцем, примушувати населення задовольнятися 20 – 30 пудами врожаю з таких земель, котрі, при інтенсивній культурі землеробства, неможливій без регламентації общинних земель, легко можуть дати 100 – 150 пудів³³”.

Завершуючи аналіз другої частини монографії **“Питання нашої внутрішньої політики”**, підкреслимо дві цікаві для чернігівських істориків та краєзнавців деталі, пов'язані з книгою **“Із моїх спостережень по селянському питанню”**, яку нам вдалося відшукати в меморіальній бібліотеці Чернігівського літературно-меморіального музею М.М.Коцюбинського. По-перше, на титульній сторінці книги рукою Ф.М.Уманця чітким, каліграфічним почерком написано: “Михаилу Михайловичу Коцюбинскому от автора”. По-друге, на 10-тій сторінці книги є таке посилання: “Отон фон-Гун. Поверхностные замечания по дороге от Москвы до Малоросии в осени 1805 года. – П., 113. Приношу А.М.Лазаревскому благодарность за доставление возможности ею воспользоваться”. Отже, враховуючи, що перший нарис книги **“Фарфорові копальні в селі Полошках”** був написаний у 1879 році (як свідчить дата в кінці тексту нарису — В.П.), а опублікований він був у 1881 році, є всі підстави вважати, що Ф.М.Уманець був особисто знайомим з О.М.Лазаревським ще до 1879 року, тобто при підготовці **“Заміток про Мазепу”** (по поводу книги Ф.М. Уманця

“Гетьман Мазепа”), опублікованої у п’ятому томі “Очерков, заметок, документов по истории Малороссии” (К., 1899), вони вже були знайомими, принаймні, впродовж 20 років.

Третя книга монографії “Питання нашої внутрішньої політики” — “Колонізація вільних земель Росії”, опублікована також у Санкт-Петербурзі, в 1884 році³⁴. Зміст та структура книги обумовлені логікою розвитку державної політики по сприянню переселенню населення з багатолюдних регіонів країни на вільні землі. Вона складається зі вступу, 10 глав, додатку та списку використаної літератури. У вступі автором обґрунтована актуальність наукової розробки проблеми, зважаючи на досягнутий рівень висвітлення її в попередній літературі, визначені мета та завдання дослідження.

Перша глава — “Простір наших вільних земель” — присвячена характеристиці окремих малозаселених територій Російської імперії та особливостей їх потенціального народногосподарського розвитку. “Державне сприяння переселенню” — друга глава книги, яка поділяється автором на дві частини та шість параграфів. Тут мова йде про пряму та побіжну державну допомогу переселенцям, поліпшення загальних умов міграції та вибір місцевості для переїзду. У другому параграфі відзначено, що підготовча робота по переселенню на нові місця пов’язана з дослідженням автохтонної місцевості, шляхів сполучення та землемірними заходами. Третій параграф – про створені умови по забезпеченню переселенців необхідною заробітною платою, наявність державних установ, участь заможних верств суспільства у цій загальнодержавній справі. Проблемам перевезення мігрантів, набору необхідних предметів для початкового улаштування господарства, установам, котрі мають сприяти переселенцям по старому та новому місцях проживання присвячені наступні параграфи другої глави книги.

У третій главі — “Продаж ділянок переселенцям” досліджується процес втягування вільних земель та новоутворених селянських, поміщицьких і орендних

господарств у ринкові відносини, зародженню та розвитку договірно-грошових стосунків між суб'єктами виробництва і торгівлі. Оброчним статтям, колонізації вільних земель, що увійшли до складу старих поселень, поземельним відносинам переселенців за старим місцем проживання та поселенню на приватновласницьких землях присвячує Ф.М.Уманець наступні три глави своєї книги. Зміст сьомої глави розкриває її назва — “Обкладання податком розібраних ділянок вільних земель”, в якій простежується і обґрунтовується процес впровадження і вдосконалення державної податкової системи у зв'язку з підвищенням продуктивності сільсько-господарського виробництва на нових землях. Якщо зміст восьмої глави — “Свобода міграції” визначається її назвою, то дев'ята — “Відношення земства, общини і приватних осіб до переселенського питання”, — по суті справи, дає можливість простежити історію виникнення і поширення переселенського руху в Росії, відношення до нього органів місцевого самоврядування, селянської общини та приватних осіб. Завершується наукова розвідка десятою главою — “Справедливість і політика у справі колонізації”, яка фактично і є загальними висновками автора по розглянутій проблемі. Вони зводяться до того, що в кінці ХІХ — на початку ХХст. закінчується процес формування новоутворених поселень на вільних землях, що така державна політика мала важливе значення для соціально-економічного розвитку Російської імперії.

Підсумуємо викладене. Монографія “**Питання нашої внутрішньої політики**”, яка складається з трьох окремих книг, стала однією з провідних соціально-економічних праць наукової спадщини Ф.М.Уманця. І не тільки тому, що кожна з них має власну назву, структуру та логічну завершеність як окрема наукова розвідка, розміром 400 сторінок, а ще й тому, що над нею він працював упродовж 14 років свого життя.

* * *

РОЗДІЛ ІІІ

ГЕТЬМАН МАЗЕПА

“Гетьман Мазепа” — історична монографія, опублікована у Санкт-Петербурзі в 1897 р.¹. У передмові до книги Ф.М.Уманець писав: “поети і художники, історики і моралісти двісті років розробляли цю тему. Але докорінна відмінність поглядів на всю проблему, вразлива неясність навіть головних обставин, дивовижне замовчування багато чого і не менш дивовижне тлумачення певних фактів показує, що в цій трагедії ще багато незрозумілого і загадкового. Багато в чому розійшовшись зі своїми попередниками, я був поставлений перед необхідністю ще раз переглянути стару, забуту справу. Звідси й нарис про життя знаменитого гетьмана, запропонований увазі читача”².

Визначені автором завдання обумовили структуру монографії. Дослідження, на наш погляд, побудоване по проблемно-хронологічному принципу із застосуванням конкретно-історичного методу аналізу суспільних явищ і складається з передмови, восьми глав та додатку, всього — 454 сторінки. У першій главі — “*Молодість Мазепи*” — досліджується гетьманський рід І.Мазепи. Стверджується, що походив він із стародавніх у Малоросії і заслужених у війську родин. Глава написана на підставі 64-х опрацьованих джерел. Федір Михайлович вважав, що І.Мазепа народився у 1639 році, що сім’я його, незважаючи на шляхетське походження, зазнала утиску від польської влади. У травні 1639 року возний Люблінського трибуналу Ян Чайківський оголосив привселюдно, що батько майбутнього гетьмана Адам-Стефан Мазепа за неявку до відповіді по звинуваченню був засуджений на інфамію (позбавлення честі — В.П.) і тільки у 1645, коли Мазепі було 6 років, возний воєвода М.Бохневський проголосив його батька звільненим від інфамії³. Далі історик подає біографію І.Мазепи таким чином: у Варшаві він з’явився в 1646 році, а з 1649 - Мазепа —

навчається у братській колегії в Києві. Упродовж 1654—1657 років здійснюються його поїздки за кордон. У 1659 році за дорученням польського короля Яна Казимира І.Мазепа їде до І.Виговського, а в 1660 році — до Юрія Хмельницького. У 1663 році польський король посилає І.Мазепу до гетьмана П.Тетері з жалуваними клейнодами. З 1665 року І.Мазепа — в обозі під Равою, а потім, за призначенням короля, підчаши́м. У 1669 році І.Мазепа вносить до Володимирських актових книг схвальну на нього грамоту Яна Казимира. На той час, як стверджує Ф.М.Уманець, І.Мазепа повністю перейшов на службу козацтву⁴.

Друга глава — “*У Дорошенка*”, написана Федором Михайловичем на основі аналізу 58 джерел⁵. Розпочинається вона характеристикою кошового Івана Брюховецького, якого на “чорній раді” під Ніжином у червні 1663 року бідне козацтво й так звана “чернь” не стільки голосами, скільки шаблями і киями звели на гетьманський престол. З перших же кроків своєї діяльності, зазначає Ф.М.Уманець, Брюховецький зарекомендував себе як вірний прислужник російського монарха. Для зміцнення зв’язків з Москвою він одружився на княжні Долгоруковій та запропонував підпорядкувати малоросійське духовенство Московському патріархату, відкинувши “всі самостійницькі ідеї, за які вмирало малоросійське козацтво”.

З точки зору інформаційної значимості дискретним по відношенню до І.Брюховецького у монографії подано образ П.Дорошенка. “Дорошенко був громадянином, всією душею відданим інтересам Батьківщини, талановитим воїном, дотепним дипломатом, претендентом на політичну спадщину Б.Хмельницького, на голову перевищував своїх опонентів з правобережної сторони. Програма, розрахована на незалежність Малоросії, зробила свою справу. Зразу ж, після обрання Дорошенка гетьманом, навколо нього об’єдналися всі кращі люди Правобережжя: обозний Тимофій Носач, митрополит Тухальський, майбутній архімандрит Києво-Печерської Лаври — Вуєхович, молодий Василь Кочубей та інші”⁶.

І.Мазепа перейшов на сторону П.Дорошенка в кінці 1669 року. Бувший придворний Яна Казимира, людина, на яку поляки не так давно покладали великі надії, почав служити при Дорошенку спочатку ротмістром його надвірної команди, потім генеральним писарем. Служба продовжувалась до 1674 року. То був період, коли всі, на думку автора, захоплювалися Дорошенком, на боці якого став “престиж таланту, патріотизм і звабливі для малоросіян цілі”⁷. Справа полягала не в перевагах служби при Дорошенку, а в тій національній програмі, якої він дотримувався, в тому, що на даний час нічого кращого І.Мазепа не бачив. Намагаючись об’єднати всі українські землі й домогтися незалежності Української держави, П.Дорошенко, з метою розширення міжнародних зв’язків та в пошуках опори для здійснення власних задумів, звернув свої погляди на Туреччину. Щоб з її допомогою визволити Україну і досягти незалежності, він у 1674 році направив І.Мазепу на чолі посольського загону в Крим і Туреччину просити військової допомоги. Запорозький кошовий отаман І.Сірко захопив І.Мазепу у полон і згодом передав його гетьману Лівобережної України І.Самойловичу.

“Сім’я Самойловичів” — третя глава монографії. Для написання цієї глави обсягом 29 сторінок Ф.М.Уманець використав 57 джерел⁸. Як і в попередній, автор висвітлює передумови приходу до гетьманства І.Самойловича. П.Дорошенко, перш ніж повернутися на Правобережну Україну влітку 1668 року, дізнавшись про загострення там обстановки, призначив на Лівобережжі наказним гетьманом чернігівського полковника Дем’яна Многогрішного. “Це була проста людина, — пише Ф.М.Уманець, — яка приймала участь в усіх битвах разом з Б.Хмельницьким, була при ньому генеральним осавулом, громила під Липівцем коронного гетьмана Калиновського, але не нажила майна і не висувалася на передній план”⁹. У своїх діях Д.Многогрішному довелося переборювати сильний опір частини козацької старшини, яка не хотіла загострення відносин з царським урядом. Многогрішний, обстоюючи широку автономію України в складі

Російської держави, почав діяти всупереч офіційній політиці російського уряду. На початку 1672 року царський резидент у Батурині, доставши дані про те, що гетьман має намір присягнути на вірність ідеї визволення України від “москалів”, організував змову, заарештував Д. Многогрішного і відправив у Москву, звідки після суду його було заслано в Сибір.

Скориставшись політичною ситуацією, царський уряд допоміг І. Самойловичу отримати гетьманські клейноди. З обранням Самойловича в червні 1672 року гетьманом Лівобережжя, були підтверджені Глухівські та прийняті нові Конотопські статті. Тепер посилювався вплив козацької старшини на гетьмана, який не мав права позбавляти їх посади та карати. Ліквідувалися наймані, компанійські полки, котрі були підпорядковані безпосередньо гетьманові. Багато років І. Самойлович був слухняним прихильником Москви, мирився з посиленням її влади в Україні. У Москві виховувалися два сини Самойловича, які пізніше стали полковниками, а дочка його була одружена з боярином Ф. Шереметьєвим.

Гетьман І. Самойлович походив із духовенства, був освіченою людиною, але отримавши булаву, до державних справ козаків не допускав. Самовладний, прихильний до старшин і царя, одночасно намагаючись об'єднати під своєю булавою інші українські землі, він закінчив так, як і його попередники. Під час повернення з Кримського походу (1687 року), після доносу старшини, його було заарештовано, звинувачено в зраді і без суду заслано до Сибіру.

Ф. М. Уманець заперечує той факт із “Истории Русов”, що І. Мазепа впродовж семи років навчав дітей І. Самойловича¹⁰. Він пише, що “за два роки перебування у Самойловича Мазепа завоював авторитет. Чимось демонічним уявляється здатність Мазепа заворожувати і переконувати. Він проявляв її на початку кар'єри і не втрачав до глибокої старості, в любовних і політичних справах, в умінні об'єднувати навколо себе малоросійську старшину і по відношенню до Петра та його вельмож”¹¹. Цікавий, на наш погляд, ще один висновок Ф. М. Уманця стосовно

переходу Мазепи від П.Дорошенка на службу до І.Самойловича: “для всіх малоросійських патріотів подібний перехід був природним фіналом служби при Дорошенку. Мета Дорошенка виявилася нездійсненою і сам він позбавився підтримки, а його ім’я компрометувалося турецьким підданством. Не попадися Мазепа запорожцям роком раніше або роком пізніше, він всерівно залишив би Дорошенка, як залишив його Кочубей та ін”¹².

Досліджуючи всебічно джерельну базу проблеми, Ф.М. Уманець звертає увагу на окремі деталі, пов’язані з характеристикою образу І.Самойловича. “Уявивши себе незамінним у Малоросії і необхідним для Москви, Самойлович дає волю негативним сторонам свого характеру. У нього просипається жилка користолюбства. Коли вмерла дочка, він послав у Київ Мазепу зі старшинами “відібрати у зятя Шереметьєва не тільки придане, а й те, чим старшина “заробляючи на ласку гетьманську” обдарувала молодих”¹³.

Старший син гетьмана — Семен Самойлович служив стародубським полковником, як наказний гетьман, звільняв Правобережну Україну від Юрія Хмельницького після його другої появи на історичній арені у 1677 році та вірного прислужування константинопольському двору.

Григорій Самойлович — молодший син гетьмана. Він служив чернігівським полковником, разом з І.Мазепою був відісланий до Москви з метою відмовитися від походів на Крим. Улюбленцем гетьмана був його племінник — син лебединського священника Михайло Васильович Самойлович, якого в 1681 році гетьман призначив гадяцьким полковником і доручив разом з І.Мазепою улаштування переселенців із Правобережної України, після чого відправив їх до Москви, де Михайло Самойлович отримав чин стольника¹⁴.

Четверта глава — *“Бути чи не бути?”*, обсягом 166 сторінок, написана автором на базі 247 посилань на джерельну літературу, в основному літописи¹⁵. Розпочинається вона характеристикою сім’ї царя Олексія Михайловича, його дітей, особливо Софії, Петра та Іоана.

Звертаючись до теми про спроби України та Росії відвоювати південноукраїнські землі у 80-х роках, Ф.М. Уманець показує, як навесні 1678 року 150-тисячна армія боярина В.Голіцина і 50-тисячна армія І.Самойловича, не зазнавши поразки, наступаючи проти Кримського ханства, мушили повернутися на територію Полтавського полку. Козацька старшина, незадоволена Самойловичем, організувала проти нього змову. Гетьмана було заарештовано, звинувачено у прагненні відірвати Україну від Росії і відправлено на заслання до Сибіру.

При підтримці В.Голіцина гетьманом Лівобережжя було обрано Івана Мазепу. Підписані ним Коломацькі статті затверджували основні пункти попередніх статей і в черговий раз обмежували автономні права України. Другий похід на Крим, підготовлений В.Голіциним з Мазепою у 1689 році, теж зазнав невдачі.

Наслідки двох кримських походів стали однією з причин дворцевого перевороту в Москві. Автор зазначеної монографії описує цю подію таким чином: “Бажання сподобатися Софії і особисто переговорити з питань, які стосуються Малоросії, достатньо пояснюють поїздку Мазепи до Москви. За правилами того часу, він їхав з великою свитою: п’ять генеральних старшин, п’ять полковників, при них полкові судді, осавули, писарі, військові товариші, канцеляристи – всього понад 300 чоловік. 10 серпня 1689 року в кареті старовинного німецького зразка, в якій завжди виїзджали великі і повноважні послы іноземних госуларів, розмовляючи з приставленим дяком, Мазепа урочисто вступив у Москву”¹⁶. На превеликий жаль, далі події розвивалися не на користь гетьмана. Петро з матір’ю ще 8 серпня переїхав до Троїцько-Сергіївського монастиря. Москва перебувала в стані страху і розгубленості. Дні Софії були ліченими. 5 вересня П.Гордон зі своїм полком з’явився в Троїцько-Сергіївський монастир, а через 4 дні В.Голіцина було зіслано на Північ. Мазепа вимушено чекав на зустріч з молодим царем Петром Олексійовичем, який на той час усунув з регентства сестру Софію і фактично прибрав усю

владу до своїх рук. Розправа з В.Голіциним могла мати сумні наслідки і для його протеже Мазепи. При особистій зустрічі з царем гетьманові пощастило переконати Петра I у своїй відданості, викликати в нього повагу й симпатію. Промова Мазепи настільки сподобалася царю, що відтоді гетьман мав цілковиту довіру й підтримку. Зміцнюючи своє становище в Україні, Мазепа щедро роздавав землі та села своїм прихильникам, лояльній до нього козацькій старшині, шляхті та духовенству. Ідеал соціально-політичного устрою держави він вбачав у Речі Посполитій, постійно піклувався про розвиток освіти, науки та культури.

До думки про необхідність відмовитись від промосковського курсу Мазепа приходить поступово. “Біда не в самому Петру, його помилках та захопленнях, а в запобіжності його методам. З важкої руки Петра Росія стала країною необдуманих перетворень. Манія реформаторства без достатньої підстави та знайомства зі станом справ по інерції продовжувалася там, де в корінних реформах не було необхідності”, — писав автор¹⁷. Особливу надію цар поклав на козацькі збройні сили при вирішенні зовнішньополітичних проблем, насамперед, у здобутті виходу до Балтійського моря. Тепер Україна мала воювати не просто за чужі, а навіть неvigідні для неї інтереси. Наміри царя “прорубати вікно в Європу” і через нього спрямувати потоки товарів на європейський ринок означали для України розрив традиційних економічних зв’язків із Заходом і переорієнтацію їх на північний Схід. Така перебудова господарства зачіпала інтереси підприємливої старшини, шляхти, купецтва й не могла відбутися безболісно. Більше того, з початком шведської війни в діях Петра на кожному кроці проявлялися протиріччя, які ставили гетьмана у вельми незручне становище.

“На початку 1700 року одержано наказ: послати козаків у Лівонію на допомогу польському королю; гетьман споряджає охотницьке військо під началом Іскри; лише підготувалися полки — отримано наказ: самому гетьману йти

на війну; не встиг гетьман виступити в серпні — новий наказ: не ходити зовсім; тільки гетьман розпустив полки — новий наказ: відправити на швидку 12000 козаків. У квітні 1701 року — наказ: виступити самому гетьману; в липні — наказ: гетьману повернутися, а послати загін козаків. Навесні 1705 року гетьману наказано йти на Волинь, у травні — наказ: йти у легкому спорядженні до Бресту; в червні — третій наказ: йти гетьману в Польщу, а в Литву направити козацький загін для з'єднання з великоруськими силами¹⁸. При всьому цьому, як пише Ф.М. Уманець, крізь покірність гетьманської згоди пробивалося почуття гіркої досади. Тим часом Гетьманат ставав все більше анахронізмом у державницькій системі Петра I. Над Малоросією вже нависала тінь наступних подій. Серед загальної реформаторської політики царя малоросійських інтересів не простежувалося. Мазепа розумів, що людина, яка “ліквідувала патріаршество” не могла рано, чи пізно не ліквідувати гетьманство. Зупинка була лише за слухним моментом, коли це можна було зробити, не викликавши народного гніву. “Ми ще не навчені, як з народом малоросійським обходитися, чому і всіляко його оберігаємо”, — писав канцлер Г. Головкін¹⁹. З Мазепою царський уряд продовжував церемонитися, бо Москві здавалося, що тільки він і тримав у покорі непостійне, бурхливе і схильне до бунтів населення Малоросії. Разом з тим в Україні розуміли, що Мазепою буде пожертвовано в той час, як тільки стане зайвим “всіляко охороняти малоросійський народ”²⁰.

З появою на українській сцені О. Меншикова остаточно визначилися відношення, які склалися між старим гетьманом і молодого Москвою. Петро I тепер наказував Мазепі сприяти О. Меншикову у виконанні його наказів. Таке відношення царя зобиджало гетьмана і в своєму близькому оточенні він говорив: “не жаль було, якби мене віддали під команду Б. Шереметьєва чи іншої великомаєтної і від предків заслуженої людини”²¹. Та О. Меншиков менш за все звертав на це увагу, він почав розпоряджатися в Україні, всіляко ігноруючи владу гетьмана.

Перед Мазепою на 20-му році його гетьманства постало фатальне питання: “Якою була Малоросія і якою, і кому він її залишить?”²². Козак, ще недавно перший воїн московської держави, завдяки регулярній армії Петра I, зайняв другорядне становище, країна напередодні перетворень, народ розорений постійними війнами, яким не видно кінця. Краща частина України пограбована поляками, насильно їм повертається, великоруські війська розпоряджаються в Малоросії, як у країні завойованій, — сам же старий гетьман, більш за всіх сприявший з’єднанню Малоросії з російською державою, віддається тапер честолюбному О.Меншикову, а в гіршому випадку — буде розтерзаний козацькою юрбою, як це вже відбувалося з його попередниками.

З такими невеселими думами і турботами про майбутнє українського козацтва у 1705 році Мазепа встановлює зв’язки з польським королем Станіславом Лещинським, а в жовтні 1708 року переходить на бік шведського короля Карла XII. Між сторонами була укладена угода (за участю запорожців), що передбачала політичний статус України, як незалежної держави.

Як відомо, планам Мазепи не вдалося здійснитися. Основна маса козацтва не підтримала гетьмана. Після поразки шведів, він відступив у турецькі володіння. Здоров’я було підірване, провал планів прискорив смерть, яка наступила 22 серпня 1709 року в с. Варниці поблизу Бендер. Похований І.Мазепа у кафедральній церкві св.Юрія у місті Галаці (Румунія)²³.

“Селянські справи при Мазені” — п’ята глава монографії Ф.М.Уманця, написана на 72 сторінках з посиланням на 113 джерел²⁴. У ній — мова про форми землекористування та землеволодіння. Найбільш поширеними формами старшинського землеволодіння були на той час рангові маєтності і землі, які ставали довічною, спадковою власністю старшин. Рангові землі давалися із скарбового фонду — вільних військових поселень, старшині — гетьманськими універсалами за службу відповідно до

посади (рангу — звідси назва рангові — В.П.) в тимчасове користування для “кормління” на час зайняття даної посади. Одержавши рангові землі, старшини діставали й право на “послушенство” посполитих, які жили на цих землях. Поряд з ранговими маєтностями за гетьманськими універсалами і царськими грамотами надавалися землі на вічне або повне володіння, на підтримку господарства — приватні володіння. При цьому простежувалася тенденція до перетворення тимчасових (рангових) пожалувань на довічні.

З притаманним автору підходом до висвітлення передумов розвитку суспільних процесів, у монографії підкреслюється, що на першому етапі національно-визвольної війни гетьманська адміністрація взяла курс на поступове відновлення відособленості податних станів. На той час надто сильним залишалось селянство, надто свіжими були його епохальні завоювання, здобута в боях свобода. “Перші гетьмани дбали про те, щоб не всі селяни йшли в козаки. Вони взагалі не хотіли зробити козаків панами і тільки думали, як утримати якомога більшу кількість населення на виробництві. Та події повели суспільство далі, аніж вони чекали. Козак ставав паном, отримавши привілейоване становище”, — писав Ф.М.Уманець²⁵. Намагання властей відновити колишню залежність селян викликало загострення соціальних суперечностей. Досить виразно воно проявлялося у небажанні підкорятися властям і в самому покозаченні. Читаємо: “в гетьманстві І.Сагайдачного уже було правилом, що посполитий, який придбає козацьку садибу, звільнявся від місцевих земських повинностей”²⁶. Отож, якщо на перших порах козаки мало виділялися зі складу всіх місцевих жителів, перехід з одного стану в інший був суспільством не контрольований, рангові садиби давалися як платня, вотчинних наділів було мало, а “послушництво”, як юридичний термін фактично не вживалося і виступало у формі сусідської допомоги, то на початку 80-х рр. XVII ст. уже проводилася різка грань між козаками і посполитими. Козаки звільнялися від “послушництва”, але зобов’язувалися

нести особисту військову службу на власному утриманні. Частина рангових маєтків переходила в цей час у розряд вотчинних, а “послушництво” набувало форму повинності.

Починаючи з Б.Хмельницького, козацька старшина користувалася прибутками з рангових маєтків як платнею за службу та джерелом покриття суспільних витрат. “Прибуток з рангової маєтності — тільки окремий спосіб сплати державній адміністрації і місцевому самоуправлінню”, - пише Ф.М.Уманець²⁷.

На той час гатіння греблі, прибуток з млина в рангових маєтках мали значення не оброку землевласнику, а податку, що сплачувався громадянином на задоволення суспільних потреб. Коли б млин, відданий на “ранг” полковнику чи сотнику, у зв’язку з несправністю греблі, не давав прибутку, чи луг залишався нескошеним — полк або сотня не виступили би вчасно на службу. Таким був стан справ у той час, як Мазепа приступив до гетьманства. То був період, коли все більше посилювалося перетворення рангових маєтків у вотчинні, коли кожен чиновник вважав за необхідне, приїжджаючи до Москви, неодмінно подавати відповідну чолобитну про це. Мазепа не вирішував селянського питання, він визнавав становище посполитих як доконаний факт. За звичаєм, нове гетьманство розпочиналося з підтвердження універсалами існуючого землеволодіння. Разом з тим Мазепа доповідав у Москву, що “люди в подданстве будучи, отягчения неудобностного не терпят”²⁸. Не стільки важкою була сама по собі повинність як податок, скільки морально пригнічували спогади бувших у польському кріпацтві селян, що перебували під впливом Запорожжя. “Послушництво”, навіть незначне саме по собі, часто робилося нестерпним в атмосфері малоросійської вільності XVII ст.

У контексті зазначеного автор, посилаючись на свої сімейні архіви, згадує, як через два місяці після обрання, 11 вересня 1687 р., в універсалі на ім’я Уманців, Мазепа підтверджував, що козаки, котрі проживали в цих селах, мають право на користування своїми козацькими вільностями. Універсал лише взяв до уваги жалувану грамоту

царя Олексія Михалайовича від 3 березня 1673р. на ім'я протопопа Дем'яна Уманця²⁹.

В цілому ж, незважаючи на постійні війни, спустошливі напади польсько-шляхетських і турецько-татарських військ, у другій половині XVII ст. на Лівобережжі розвивалося сільське господарство, промисли, ремесла, торгівля, зростали міста. Піднесенню продуктивних сил сприяло значне збільшення кількості населення внаслідок переселення з Правобережжя селян, міщан, козаків, особливо після Андрусівського перемир'я 1667 р. Розвиток сільського господарства, промислів, ремесла, зростання міст і збільшення кількості міського населення сприяли розширенню товарно-грошових відносин, піднесенню внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

Наступна, шоста глава монографії *“Пізня любов”* охоплює 43 сторінки. Для її написання автор залучив 73 джерела літописної та монографічної літератури³⁰. Присвячена вона, як видно з назви, найінтимнішій сторінці біографії гетьмана і розпочинається з дослідження родоводу Василя Леонтійовича Кочубея, який розпочав свою козацьку службу при П. Дорошенку, виконуючи дипломатичні доручення в Туреччині. Повертаючись одного разу в Україну, він загубив важливий документ (як з'ясувалося з часом, його викрали — В.П.) і перейшов на службу до І.Самойловича, де ставши генеральним писарем, як і Мазепа, брав участь у поваленні І.Самойловича з гетьманства.

Був В.Л.Кочубей не кращим генеральним писарем і не те, щоб не вмів скласти відповідного документу, а не був він наділений від природи рисами козацького ватажка. Склалися у нього відносини з Мазепою, як пише Ф.М.Уманець, “і не особливо хороші, і не занадто погані, які з часом набули трагічного характеру”³¹. У 1702 р. гетьман овдовів. Його хрещениці Мотрі Кочубей було 15 – 16 років. Саме в цей час “серед тривоги і небезпеки змови спіткав його новий неспокій, зовсім несподіваний у такому віці — любов. Він просив руки Мотрі Кочубей”³². Мазепі відмовили. Мотря наполягала і тоді у свої права вступила Любов Федорівна

Кочубей — мати нареченої. Надавши своєму чоловікові можливість розпоряджатися лише в гетьманській канцелярії, вона заволоділа у сім'ї всім іншим, як пише Ф.М.Уманець, “не вдаючись до четвертого правила арифметики і не відзначаючись особливою ніжністю”³³. Але в дочки виявився материн характер, рішучий і непокірливий. Вночі вона пішла в гетьманський палац. Та гетьман проявив себе як високоморальна людина і попросив російського полковника Г. Анненкова негайно повернути утікачку в батьківський дім. Все це продовжувалося водночас: втеча, сполох батьків та повернення Мотрі³⁴. Вдома її зустріли неприязно — сім'я ображена. Становище в рідних стінах було нестерпним, Мотрю не тільки соромили, а й “катували”. За таких обставин розпочалася її переписка з Мазепою. Як зазначає автор, листування лише загострили почуття дівчини, котра вперше покохала і знайшли підтримку у самотньої пристрасної особистості. Як видно з листів, наведених у монографії, глибоко розбуджені почуття і діяльний розум гетьмана, втративши надію на особисте щастя, витіснені з однієї сфери, мимоволі зосередилися в іншій. “Тепер, — пише Ф.М.Уманець, — всі інстинкти Мазепи (з 1705 року — В.П.) зосередилися на політичних цілях Малоросії. Зазнавши краху в нещасливій любові, він нероздільно захопився — тепер уже несвоєчасно для Малоросії, — політикою. Від невдалого роману він переходить до такої ж невдалої і несвоєчасної, більш ризикованої політичної гри. Мазепа нероздільно віддається ідеї спасіння Батьківщини”³⁵. Так несподівано патетично й патріотично завершує автор розповідь про найінтимнішу сторінку життя гетьмана.

Сьома глава історичного дослідження — “*Шведська інкурсія*”, написана на 54 сторінках, із залученням 50 архівних джерел³⁶. Розпочинається вона автором із запитання: чого хотів Мазепа? Незалежності України, федеративного союзу з Польщею чи особистої вигоди? При цьому гетьман постійно розмірковував над тим, наголошував автор, як примусити Петра I поважати козацькі вільності й права Малоросії. “На всі ці питання, — зазначає він, — можна

відповісти лише за допомогою опосередкованого доказу”³⁷. Навівши з цього приводу низку незаперечних фактів, автор припускає, що головною причиною, яка згубила Мазепу, було те, що він пов’язав свою долю з Карлом XII, а не з людиною більш практичною і менш однопланового характеру. Слова Вольтера про те, що Карл XII нічого не робив, як інші люди, а в усьому, що діяв, занадто повторював самого себе, стали завершальними для висновку Ф. М. Уманця про долю Мазепи. Адже Карл XII був людиною, яка вісім років розпоряджалася Польщею, але не внесла в її суспільно-політичне життя нічого нового й самобутнього. Що б не підказували події, Карл XII продовжував топтатися в Литві, Саксонії та Польщі, розбиваючи у прах своїх противників, але ніколи не розпочинав чогось вирішального. Навіть після знищення Батурина О. Меншиковим, вважав Федір Михайлович, для Мазепи ще не все було втрачено. “Ще були шанси. Закликавши до життя Річ Посполиту Слов’янську, дати правильні федеративні форми західнослов’янському світові, створити противагу Петру і Москві, і хоча би почасти вплинути на психологію народу”³⁸.

Та час було втрачено. Тепер, як полонений у шведському таборі, Мазепа ловив на собі косі погляди шведів, що не розуміли і не могли зрозуміти, хто винуватий у виборі напрямку невдалого походу їхньої армії. І взагалі, чи можна було чекати від Карла XII, який не слухав не тільки своїх генералів, а й свого покровителя — турецького султана, що він прислухається до слів гетьмана. Завершується глава такими словами: “Як чайка, що відбилася від свого табуна, як ватажок, відрізаний мисливцями, знесилений горем і тривалою хворобою, після року неймовірних випробувань, умираючи в далеких Бендерах, на лихо долі він вмирав з достоїнством. Перед смертю, наказавши при собі спалити свої архіви, Мазепа свідомо взяв на одного себе всю відповідальність”³⁹.

Остання, восьма глава монографії — “*Портрети*”, присвячена оглядові портретів І. Мазепи, вона обсягом у 13 сторінок, з десятьма посиланнями на джерела⁴⁰. Справа в тому, що після переходу Мазепи на сторону шведів,

розпочалося повальне знищення не тільки портретів, а й всього, що нагадувало про “гетьмана-зрадника”. Тому зображення, котрі видаються за портрети гетьмана, вважав Ф.М.Уманець, так несхожі один на одного, що більшість з них слід визнати або просто фантазією, або портретами інших осіб, помилково приписаних Мазепі. Найбільшого поширення набув портрет з галереї Петербурзької художньої академії, який обрала господиня Куликівська для бюста гетьмана в музей В.В.Тарновського у Києві. Цей же портрет було вміщено у другому виданні “Истории Малой России” Д.М.Бантиш-Каменського. Порівнявши всі доступні йому портретні зображення та письмові спогади сучасників гетьмана, Федір Михайлович прийшов до висновку, що найімовірнішим варіантом був портрет І.Мазепи, який зберігався в бібліотеці графів Красинських у Варшаві, роботи малоросійського гравера XVII ст. Голяхівського.

Заслуговує на увагу також додаток до монографічного дослідження, в якому міститься 12 цікавих, на наш погляд, документів, що відносяться до періоду Української козацької республіки. Це, насамперед, універсали гетьманів П.Дорошенка, І.Самойловича, І.Мазепи, листи ігумені Магдаліни (матері І.Мазепи — В.П.) та інші.

Окремо слід наголосити на залученій Ф.М.Уманцем для написання монографічного дослідження джерельній базі. Перш за все, він широко використав козацькі старшинські літописи (Самовидця, Самійла Величка, Григорія Грабянки), твори П.І.Симоновського “Коротке описання про козацький малоросійський народ” (1765), С.В.Лукомського “Зібрання історичне” (1770), В.Г.Рубана “Короткий літопис Малої Росії” (1777), О.І.Рігельмана “Літописне повісткування про Малу Росію (1785—1786)” Д.М.Бантиш-Каменського “Історія Малої Росії” (1822), Я.А.Марковича “Записки про Малоросію” (1798), “Історія Русів”, М.А.Марковича “Історія Малоросії” (1842-1843), а також твори М.І.Костомарова, В.Б.Антоновича, М.О.Максимовича, М.С.Грушевського, О.М.Лазаревського та інших. Значну роль у підготовці монографії відіграв історико-етнографічний і літературний

журнал “Київська старина” (1882-1906), де поряд з історичними джерелами публікувалися праці з історії, етнографії та літературознавства. Не залишилися поза увагою автора і видання історичного товариства Нестора Літописця, заснованого у 1873 р. при Київському університеті.

Таким чином, аналіз історичної монографії Ф.М.Уманця свідчить, що перехід гетьмана на сторону Карла XII був не випадковим. І.Мазепа формувався як український шляхтич в університетських центрах Західної Європи, республіканських засадах польського королівського оточення, пройшов школу на службі у П.Дорошенка, натхненника ідеї об’єднання українських земель, потрапив до вищої старшинської ієрархії при І.Самойловичі, постійно піклувався про розвиток освіти, науки і культури на посаді гетьмана і під впливом подій останніх років свого життя та протиріч з царським урядом Росії дійшов думки про необхідність відмови від промосковського курсу. Вважаючи ідеалом республіканський суспільно-політичний устрій Речі Посполитої, він у 1705 р. встановлює зв’язки з Станіславом Лещинським та Карлом XII, а потім у жовтні 1708 року переходить на сторону шведського короля, сподіваючись на перемогу та політичний статус Української незалежної держави.

Підіб’ємо загальні підсумки нашої спроби аналізу творчості Ф.М.Уманця. Розглянуті джерела дозволяють стверджувати, що в особі Федора Михайловича — державного чиновника й професійного земця, юриста за фахом та історика за покликанням, поєдналися чи не найкращі риси інтелігента кінця ХІХ — початку ХХ ст. Цілеспрямованість і працездатність, організованість і обов’язковість, як видно з його наукових праць, у поєднанні з душевною щирістю, сердечною добротою та людяністю забезпечували йому високий авторитет і щире повагу серед колег по роботі та всюди, де його знали й шанували. Щодо більш детального аналізу громадянської та державної діяльності, в цілому наукової спадщини Ф.М.Уманця, на жаль, розпорошеної по всій Україні, бо особистий архів його не зберігся, то вона, глибока і всебічна, ще чекає на своїх майбутніх дослідників.

РОЗДІЛ ІV**РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ ТА ЗАУВАГИ НА
НАУКОВІ ПРАЦІ Ф.М. УМАНЦЯ****Олександр Лазаревський “Нотатки про
Мазепу” (з приводу книги Ф.М. Уманця
“Гетьман Мазепа”)**

У 5 томі “Очерков, заметок, документов по истории Малороссии” (К., 1899.), який розпочинається з рецензії на зазначену монографію, О. Лазаревський підкреслював, що головне завдання книги Ф.М. Уманця полягає “у виділенні світлих крапок у політичному і приватному житті людини”, бо “на Мазепі багато плям”, до того ж “загальні чутки згустили темні плями”. Завдання визначене цікаве, адже, безумовно, Мазепа – людина великого розуму і ще більшого характеру, - наголошував О. Лазаревський. Книга Ф.Уманця, зазначав критик, - написана живою мовою і певний результат від цього досягнуто, тому що її прочитали багато хто з читачів, які наукових книг майже не читають, бо тут, окрім мови, ще й цікава особистість Мазепи. Разом з тим, пише О. Лазаревський, книга цікава і для того, хто читає наукову літературу.

Подаючи свої нотатки до книги Ф.М. Уманця, О. Лазаревський вважав, що, хоча особистість Мазепи багато в чому уявляється ще нез’ясованою, для оцінки окремих епізодів з громадського і особистого життя зібрано вже достатньо історичного матеріалу, щоби не удаватися до припущень і здогадок. Нотатки зроблені у відповідності зі структурою монографії.

Молодість Мазепи. О. Лазаревський вважає, що в цій главі Ф.М. Уманець неправильно визначає походження Мазепи, причисляючи його до “війська” перераховуючи при цьому всіх його попередників, що тут лише повторюються сюжети, висвітлені попередніми істориками на основі юридичних актів XVI і XVII ст. Разом з тим у 10 томі “Актив

Південної і Західної Росії”, опублікованих у 1878 р., подається інформація про стан Малоросії в 1654 р. і склад тогочасної козацької старшини. Мова йде про те, що навесні 1654 р. Білоцерківським полковником був Семен Половець (Монографія, стор. 367, 405), а Білоцерківським отаманом – Адам Мазепа (стор. 405). Серед старшин значиться ряд Мокієвських (9 чол.). Відомо, що гетьман був одружений на дочці білоцерківського полковника Семена Половця, а мати його походила з роду Мокієвських. Відповідно, вважає О. Лазаревський, батьком гетьмана і був отаман Адам Мазепа, а ім’я Степан з’явилося, належить думати, від двомірності і для благозвучності серед козацтва, коли майбутній гетьман попав у його середовище¹.

Ось так, у першому ж розділі своєї рецензії О. Лазаревський, застерігаючи Ф. Уманця про необхідність користуватися при доказах істини лише джерелами, сам у питанні про походження імені батька Мазепа – Степан посилається на узагальнене – “**належить думати**”.

Далі, погоджуючись з Ф. Уманцем, що мати гетьмана - Марія Магдалина мала почерк, який свідчив про високу на той час для жінки освіту, О. Лазаревський робить **нове припущення**, що “вона, безсумнівно, була шляхтичка і сприяла подальшій долі Мазеп”. Адам Мазепа, як безумовний результат повернення у свій попередній стан, розглядав можливість влаштування єдиного сина при королівському дворі в числі “дворян” і що тільки завдяки матері юного Яна король виділив його серед інших, прийнявши в число своїх покойових (камерюнкерів) та послав за кордон для завершення освіти².

У Дорошенка. Залишивши короля, пише О. Лазаревський, Мазепа проживав на правому березі до того часу, поки тут центральним козацьким діячем не визначився Дорошенко. Тільки після того, як Дорошенко став головним претендентом на гетьманство в Україні, Мазепа поступив до нього на службу і став ротмістром гетьманської надвірної корогви (начальником особистої

охорони Дорошенка). О. Лазаревський не погоджується з Ф. Уманцем, що приводом для переходу стала національна програма, якої дотримувався гетьман. Таке, на думку О. Лазаревського, навряд чи можливе. Скоріше всього, підкреслює він, це відбулося на запрошення гетьмана, бо Мазепа перебував у польського короля на посаді, близькій до тієї, що й було потрібно Дорошенку. Незабаром Мазепа стає генеральним осавулом, людиною, наближеною до гетьмана, а коли популярність Дорошенка почала тускніти, Мазепа залишив його³. З такою трактовкою позиції О. Лазаревського не можна погодитися, адже в монографії Ф. Уманця зазначається, що “Дорошенко з метою розширення міжнародних зв’язків та в пошуках опори для здійснення власних задумів, звернув свої погляди на Туреччину. Щоб з її допомогою визволити Україну і досягти незалежності, він у 1674 році направив І. Мазепу на чолі посольського загону в Крим і Туреччину просити військової допомоги. Запорізький кошовий отаман І. Сірко захопив І. Мазепу в полон і згодом передав його гетьману Лівобережної України І. Самойловичу”⁴.

Сім’я Самойловичів. У цьому розділі своєї рецензії О. Лазаревський, власне, погоджується з Ф. Уманцем про те, що Мазепа став гетьманом завдяки допомозі В. Голіцина, пообіцявши “обітницю” в 10 тис. крб. Доповнюючи відповідну главу монографії матеріалами про Коломацьку раду, де йшлося про обрання гетьмана, та посилаючись на додаткові джерела (щоденник Гордона, Історію царствування Петра Великого – автора Устрялова, особистий архів В. Голіцина), О. Лазаревський заперечує Федору Михайловичу Уманцю в тому, що “Мазепа був самим популярним якщо не в усій Малоросії, то в крайньому разі в таборі під Коломаком”⁵. Спритність, на думку рецензента, була головною рисою Мазепа, завдяки якій були усунуті претенденти на гетьманську булаву. Склад їх визначався особами, що разом з Мазепою підписали донос на І. Самойловича: Борковський – генеральний обозний,

Вуяхович – генеральний суддя, Прокопович – генеральний писар, а також п'ять безурядних заслужених у війську полковників, які теж брали участь в останньому поході І. Самойловича у званні “значкових товаришів” і були ядром впливової старшини, причому чотири з них у минулому очолювали полкові уряди, а п'ятий теж мріяв про полковництво. Яків Лизогуб був полковником на правому березі у П. Дорошенка, Гамалія – позбувся полковницької посади ще при І. Брюховецькому, Солонина і Дмитрашко-Раїч – при І. Самойловичу, Степан Забіла – син генерального обозного Петра Забіли, відомого тривалою своєю службою на цій посаді, бувший генеральний хорунжий. Серед них Лизогуб, Гамалія і Дмитрашко-Раїч по своїх попередніх пригодах були досвідченими, як вважав О. Лазаревський, авантюристами, добре обізнаними зі старшинськими інтригами, а тому, щоб привабити на свій бік, Мазепі потрібно було поставити їх на впливові посади. Зробити це передбачалося до ради, коли всі полковницькі місця були зайнятими. “І тим не менш все це було зроблено; всі названі п'ять осіб з'явилися на раду 25 липня уже полковниками, троє з них – тих самих полків, які очолювали раніше, а Забіла - того полку, в якому знаходилася його маєтність. Прокопович і Кочубей теж з'явилися на раду 25 липня з підвищенням: генеральний суддя і генеральний писар”⁶.

Далі, посилаючись на Д. Бантиш-Каменського, критик підкреслював, що 24 липня В. Голіцин зібрав у своєму наметі генеральну старшину і обговорив питання обрання нового гетьмана на наступній раді. Саме тут, вважав О. Лазаревський, і були призначені нові полковники: Лизогуб - у Чернігові замість Григорія Самойловича; Гамалія – в Лубнах замість Іляшенка, Дмитрошко-Раїч – Переяславі замість Леонтія Полуботка; Солонина – в Козельці замість Коровченка-Вольського; Забіла – в Ніжині замість Яреми Непрака, а також новий полковник – Тимофій Алексєєв – у Стародубі замість Якова Самойловича. Хто ще міг так розпорядитися з призначенням нових полковників, коли старі

ще перебували на своїх посадах?” – запитує рецензент і сам дає на це питання ствердну відповідь: “Думається, ніхто інший, крім В. Голіцина ! Голіцину була дана “обітниця”, а він дав полковницькі посади шести впливовим особам – ревним прихильникам Мазепи. Підвищені в своїх урядах були Прокопович і Кочубей, зрозуміло, волею Голіцина. Тому рада відбулася 25 липня в ідеальній обстановці. У ній приймало участь 2 тис. козаків (800 кінних і 1200 піших). Це невелике військо було оточене іншим військом – московським, навмисно приближеним сюди за розпорядженням, зробленим напередодні”⁷. Посилаючись на щойно розглянуте, О. Лазаревський стверджує, що Уманець приписує Мазепі популярність у козацьких колах, якої в дійсності той не мав для обрання на посаду гетьмана. Так закінчується перший розділ рецензії - “Мазепа до обрання гетьманом”.

Другий розділ рецензії – **“Мазепа-гетьман”** розпочинається аналізом четвертої глави монографії Ф.М. Уманця – “Бути чи не бути”, в якій, на думку О. Лазаревського, зосереджено головне завдання “виділити світлі крапки політичного і приватного життя Мазепи”. Відносно цієї глави, - наголошує рецензент, - навряд чи автор розпізнав ту хвилину в житті Мазепи, в яку останній наважився на “зраду”. У крайньому разі здогадки його непереконливі. Може бути, прихильність до “зради” у Мазепи, як людини вихованої серед правобережних шляхетських тенденцій, була, так би мовити, в крові... А тому тим складніше історика збагнути пошукову “міль”. Труднощі зростають від побічних обставин: війна Петра Великого з Карлом XII, слава останнього і такі події, як нарвська поразка Петра стали для Мазепи великою спокусою до прояву таємної “зради”. З’являється підозра, що надія на сприятливі наслідки шведської війни для Карла – могла зробити сильний поштовх у думках і мріях Мазепи про “зраду”⁸. Як бачимо, прагнення О. Лазаревського збагнути пошукову “міль” у поступках Мазепи привело його до проросійської історіографічної концепції про “гетьмана зрадника”.

“Селянські справи при Мазепі” – п’ята глава монографії Ф.М. Уманця і помилково пропущена О. Лазаревським у своєму переліку, зробленому на початку “нотаток”. Ця глава важлива тим, підкреслює рецензент, що тут автор повинен подати справу Мазепи в фактах більш чи менш визначених, а характер цих справ повинен допомагати з’ясувати особистість гетьмана. О. Лазаревський не погоджується з автором у тому, що раннє відокремлення двох сільських груп (“товариства-козацтва” і “посполитства-селянства” – В.П.) і заборона переходу селян в козаки відбувається не тому, що старшина боялася ділити на дрібні шматки суспільний пиріг, визначений на долю козацтва, а тому, що кращі люди того часу намагалися утримати бажаючих поміняти плуга на меч. “Таким чином, п. Уманець начебто передбачає, що селянин, переписавшись в козаки, кидав плуг, замінивши його мечем. Але хіба козак кидав плуга ? Хіба він не був таким же хліборобом, як і селянин ? Старшина не боялася, що поля остануться непаханими, але боялася, що землі, які їй належали, пахати буде нікому. Не боязнь замінити плуга мечем тут була причиною, - продовжує О. Лазаревський, - а переслідуючи перехід селян в козаки в своїх маєтностях, старшина мало протидіяла такому переходу в селах монастирських і ратушних”⁹. Підкреслимо, розглядаючи проблему тільки у зазначеному аспекті, рецензент, критикуючи автора, не приймав до уваги, що посполиті постійно перебували під контролем воєвод і своєчасно оподатковувалися на користь російської держави.

Аналізуючи процес управління Гетьманщиною, О. Лазаревський погоджується, що Мазепа першочергово вирішував “селянські питання”, “оренду” як джерело поповнення “військового скарбу, проблеми церковного будівництва”. Разом з тим, на його думку, у монографії не висвітленні питання “громадянської діяльності Мазепи в Малоросії”. Ф.Уманець пояснював таке становище постійною зайнятістю гетьмана військовими справами, адже “за перші 12 років свого гетьманства він здійснив 11 літніх і

12 зимових походів, а у другій його половині, у зв'язку зі шведською війною, був єдиний безперервний похід"¹⁰. "Невже 23 роки свого гетьманства (не 23 роки, а 21 – В.П.), - запитує рецензент у автора, - Мазепа тільки й зайнятий був одними походами? Безумовно, що Мазепа мав достатньо часу, щоб приділити частину його на цивільне облаштування Малоросії, але, мабуть, це питання його ніяк не турбувало без зовнішньої потреби"¹¹.

Наступна частина рецензії О.Лазаревського пов'язана з доказами відсутності у Мазепа системи в захисті посполитих перед російським урядом. Справа в тому, що Ф.Уманець, посилаючись на відомий універсал від 1691р., стверджував: "гетьман наказував усім державникам владу свою при володінні монастирями виражати мирно, не чинити підданам різних вимислів і труднощів", а також клопотання Мазепа перед Петром Першим за посполитих, коли цар домагався їх участі в різних військових заходах. Рецензент вважав, що універсал був відповіддю Москві на її вказівку "на народні володіння і сперечання" в зв'язку з орендою і неправильною роздачею маєтностей, що такі скарги дають привід і запорожцям «подавати голос, схильний до розвою»¹².

Московський уряд доручав гетьману "подумати і порадити", чи не можна зробити необхідні пом'якшення. У відповідь Мазепа докладно доносив, що дійсно люди скаржаться на "оренди", а запорожці пишуть тому про обтяженість народу. З історії універсалу 1691 р. рецензент робить висновок про випадковість, а не системність у діяльності гетьмана в захисті посполитих, посилаючись при цьому на Д. Бантиш-Каменського - Т. 2. - С. 5-7¹³.

Тепер про "оренду". Ф. Уманець пише, що то був відкуп на торгівлю вином, тютюном, дьогтем. Населення виступало проти таких відкупів, але вони становили одне з головних джерел для поповнення "військового скарбу", завдяки прибуткам якого здійснювалося утримання "охотницьких" (найманих – В.П.) полків. О. Лазаревський у зв'язку з цим наголошував, що одним з перших розпоряджень

Мазепи-гетьмана була відміна “оренди на горілку” та на інші напої, але потім, як видно з отриманого у вересні 1692 р. циркуляра із Москви, “оренди” ці було відновлено. Турбуючись про усунення народного недовольства”, гетьман після чисельних нарад, не знайшов можливим відмінити “оренду”, поки не буде визначене інше джерело збору коштів. “Оренда була необхідна в Малоросії тому, що тодішній уклад, за життя не давав можливості знайти більш зручне, за методами стягнення, джерело для зарплати найманому війську, - запевняє рецензент”¹⁴.

Підкреслюючи важливе значення для Малоросії запровадженого Мазепою церковного будівництва, Ф. Уманець вважав, що воно було рівнозначне улаштуванню ним цілої системи маленьких шпиталів і шкіл. З такою точкою зору не погоджується О. Лазаревський. “Тут, на нашу думку, - зазначає він, - не можна не бачити певне перебільшення фактів. Дійсно, Мазепа не скупився на будівництво церков та їх оздоблення у великих містах і монастирях (так був побудований ним і новий корпус в Києво-Братському монастирі), але цей факт не був яким-небудь винятком відносно Мазепи. Так будував церкви і допомагав їх оздобленню і Самойлович (див.: Літопис Мгарського монастиря). Стародубський полковник Міклашевський будував церкви в Глухові і Видубицькому монастирі (кам’яні церкви в ім’я святого Георгія Победоносця і Преображення Господнього). Набожна приязність одухотворяла тоді всіх імущих людей, що краще всього видно з монастирських земельних актів”¹⁵.

Отож, не вдаючись навіть до подальшого аналізу розбіжностей у поглядах Ф. Уманця і О. Лазаревського на гетьмана Мазепу як виразника і заступника українського козацтва, православної віри та українських земель, відзначимо непереконливість доказу останнього щодо рівнозначності участі гетьманів у церковному будівництві. В усі підручники з історії України увійшли підрахунки В. Січинського, про те, що за 10 років (з 1697 по 1707) гетьман Мазепа збудував 12

кам'яних храмів і не менше 20 храмів розбудував і реставрував. Вони зводилися в Києві, Переяславі, Глухові, Чернігові, Батурині, Лубнах та інших містах України¹⁶.

Привертає увагу і така теза О. Лазаревського: “звертаючись, після окремих зауваг до загального висновку про громадянську діяльність Мазепи, у межах розповіді Уманця, ми гадаємо, що позитивні сторони цих справ – не видно. Але тут же потрібно ще зазначити, що “громадянська діяльність Мазепи в книзі п. Уманця далеко не вичерпана. Виділивши в окрему главу селянську справу при Мазепі, п. Уманець зовсім не торкнувся питання відносно роздачі маєтностей, а між іншим, ми бачимо, що саме ця роздача викликала в народі волання і сперечання”¹⁷. У даному контексті мова йде про те, що для окремих осіб із свого оточення Мазепа був дуже щедрим, а для інших – скупим. Як вважає рецензент, у Мазепи були “любимці” і “нелюбимці”. Як приклад, наводиться особистість прилуцького полковника Дмитра Горленка, котрому Мазепа з 1694 по 1706 рік дав 5 сіл, а в 1707 – село і сину його, на той час знатному військовому товаришу.

Варто підкреслити, що наступник по уряду Дмитра Горленка, Іван Нос залишив цікаву характеристику відношень свого попередника до Мазепи. Посилаючись не захват Горленком великої кількості полкових земель, Нос говорив, що Горленко, “всесильним будучи господарем, все, що хотів, те й забирав, маючи протектора свого й батька, за М. Костомаровим, дружина Мазепи (уроджена Половець) була родичкою Горленка”¹⁸. Разом з тим, зазначає О. Лазаревський, чернігівському полковнику Павлу Полуботку за три роки його полковництва при Мазепі не дісталось жодної маєтності.

Як свідчать матеріали рецензії, О. Лазаревський звинувачує Ф. Уманця в тому, що “він не познайомив у своєму дослідженні читача з найближчими радниками і соратниками Мазепи. Тут би ми побачили, що Мазепа, будучи правобережною людиною, здається віддавав перевагу своїм землякам перед лівобережниками, можливо, по причині

недостатньої ще при ньому культурі останніх; з правобережників, гетьмана оточували: Ломиковський, Зеленський, Чечель, Мазепині родичі (Обідовські, Макієвські, Трощинські). Серед повірених Мазепи були й іноземці: Орлик (чех), Кениксек і Згура (греки). З лівобережників серед Мазепиних близьких можна назвати лише чотирьох: Дмитра Горленка, Дмитра Максимовича, Антона Чуйкевича, Гамалію (з яких Максимович і Гамалія були правобережниками). Дмитро Апостол, хоча й був одноступнем в зраді, але Петро Великий називав його, звичайно, не без підстав, “великим недругом Мазепи”. Більше, ніж за 20 років свого гетьманства Мазепа залишався зовсім чужою людиною в Лівобережній Україні”¹⁹.

Тут же слід сказати, продовжує О.Лазаревський, що “обілюючи Мазепу в громадянській його діяльності, п. Уманець, мабуть, чи не даремно кидає вже занадто темні тіні на його політику, до її порівняння з вівісекцією. Можливо, дещо темна історія з С. Палієм. Хоча й тут можна думати, що Мазепа особисто бажає усунути з арени дії занадто помітну і при тому багату людину, яка затіняла Мазепу в рідній його Білоцерківщині”²⁰. Не погоджується з Ф. Уманцем О. Лазаревський і відносно постаті Міклашевського, якого віднесено до прихильників гетьмана. Стародубський полковник Міклашевський був, на думку рецензента, типовим лівобережником кінця XVII ст. – неграмотний козак і великий практик у наживі, зумівший здобути навіть за Мазепи великі маєтності. “То була, переконаний О. Лазаревський, розумна і разом з тим пронирилива людина, яка вміла пристосуватися до своїх патронів. За це Мазепа зразу ж оцінив Міклашевського: в 1687 р. він дав йому с. Кочерги, в 1688 р. – с. Волокитин, а в 1690 р. поставив полковником в чужому для Міклашевського полку, де він за 15 років свого управління придбав багато маєтностей, почасти по універсалах, а почасти без них”. “Разом з тим Міклашевський, наголошує О. Лазаревський, не міг бути людиною того напрямку, на чолі якого стояв гетьман”²¹.

Підводячи підсумок “громадянської діяльності” Мазепи, О. Лазаревський підкреслює, що нічим особливим вона не відрізнялася і майже в усьому була подібна до попередньої і настуної діяльності гетьманів.

Тепер щодо питання про багатства Мазепи. Ф. Уманець пише в своїй монографії, що з попередників гетьмана великі суми були у Б. Хмельницького та І. Самойловича, причому підкреслюється, що останній був одержимий виключним користолюбством. Хоча Мазепа особисто розпоряджався “військовим скарбом”, але це ще не означало, наголошує Ф. Уманець, що він збирав великі капітали на гетьманський уряд. Виявилося, що після 20 років гетьманства і безконтрольного розпорядження військовою казною, після того, як Мазепа багато років готувався до державного перевороту, який вимагав багато грошей, у саму критичну хвилину в його казні виявилось не більше 24000 талерів, які гетьман позичив Карлу XII. О. Лазаревський нагадує, що П. Орлик писав: “Мазепа був такий багатий, що міг і Москву підкупити”²². Ф. Уманець вважав, що в даному випадку Мазепа хвастався. На підтвердження своїх припущень про багатство Мазепи О. Лазаревський посилався на В. Кочубея, вдову Гадяцького полковника Бороховича та інших про те, що Мазепа був користолюбцем і брав хабарі.

“Пізня любов” - шостий розділ рецензії

О. Лазаревського. Як людина, добре обізнана з джерелами, він приводить свою версію особливостей взаємовідносин І. Мазепи з В. Кочубеєм, пов’язаних з Мотрею. Обмірковуючи причини втечі дочки генерального судді до гетьмана, О. Лазаревський звертається до відтворення подій тієї ночі. Нагадавши про те, що Мазепа жив не в самому Батурині, а верстах у двох від його центру, в Гончарівці, де розміщався його палац, а Кочубей проживав у самому Батурині, що біля його будинку стояла сімейна церква, що коли серед ночі Кочубеї виявили пропажу дочки, вони вдалися до крайнього заходу - “ударили в дзвони, щоб кожен бачив їхню біду”. Дзвін збирав людей на допомогу, а коли вони прибули, генеральний

суддя повідав про своє горе. Можливо, пише О. Лазаревський, цей захід підказала енергійна Кочубеїха, бо він був настільки сильний, що не міг залишитися без наслідків. Дзвін “на гвалт”, роздавшись в Батурині, не міг бути не почутим у Гончарівці. Мазепі, звичайно, доповіли, що людей звали не на пожар, а на допомогу проти жорстокого насилля гетьмана, який прийняв у своєму палаці дівчину, що втекла від своїх батьків, закоханість в котру Мазепа, не була для батуринців таємницею²³. Тепер дзвін викликав гетьмана на суд народний і він це добре розумів. Відповідаючи на всенародну скаргу Кочубеїв, Мазепа повернув їм дочку. Прощання з молодою, гетьмана було ніжним, він подарував їй перстень діамантовий, кращого за якого і найдорожчого в Мазепа не було. Вони умовилися: “хоч сьак, хоч так буде, а любов між нами не одміниться”²⁴. Добре розуміючи, яка зустріч чекає на Мотрю дома, Мазепа дав їй у провідники царського чиновника Анненкова, котрий незважаючи на своє особливе становище, був близькою до гетьмана людиною, і повертаючи батькові дочку, не міг утриматися від нотації за заподіяну турботу високому патрону. “Чого ти підняв такий шум із-за того, що дочка твоя пішла ? Адже пішла-то вона до гетьмана, який і сам міг би її взяти, да і не тільки дочку, а й жінку твою може в тебе відняти !”²⁵.

Повернувшись до батька, дочка позбулася уже в очах людей того ореолу дівочої честі, який вона мала напередодні, при цьому натовп не цікавило – чи була дівчина спокушена. Можливість спокуси була, стверджує рецензент. Прийшов час прояву “громадянської чесності” Мазепа. Її він міг проявити, пояснивши втечу до нього дівчини поривом обурення проти деспотизму матері, але цього не відбулося, бо Мазепа – егоїст, вважає О. Лазаревський. “Стареча пристрасть пересилноє “громадянську чесність”: починається пересилка листів, посилення “Малашек” і “Дем’янків”, вимоги від дівчини присилки її сорочок з тіла, коралів з шиї, волосся... При запрошенні на побачення призначається умісно зроблена для цього хвіртка в огорожі

Кочубеєвої садиби. Отже, і після повернення Кочубеївни Мазепа продовжує з нею спілкування і про ці відносини знає увесь Батурин, а з ним і вся Україна”²⁶. О. Лазаревський вважає, що неупереджений читач, вислухавши сповідь про роман Мазепи з Кочубеївною, нічого в ньому не знайде, крім егоїзму і легковажності з боку самого Мазепи.

“Шведська інкурсія” – наступний і останній розділ рецензії О. Лазаревського, який він вважав чи не найцікавішим у книзі Ф. Уманця, бо тут розповідається про заключний етап у політичному житті Мазепи, котрий власне, на думку рецензента, і надав імені цієї людини загальну славнозвісність. Розділяючи драматичний епілог мазепинського життя, рецензент повертається до трьох питань, поставлених Ф. Уманцем: 1) зраджуючи, чого хотів Мазепа ?; 2) чому не вдалася зрада ?; 3) який вплив мала невдала зрада на малоросійський народ ? Висхідною точкою для вирішення першого питання послужило автору, вважає О. Лазаревський, положення: а) глибокий старець і бездітний вдівець, Мазепа на випадок удачі, не зможе скористуватися плодами своєї зради; отже, - тільки особисте честолюбство і вигода, не пояснюють зради, не окреслюють її мети; б) він не міг працювати на родичів, як знаток Малоросії, Мазепа не мріяв про спадкову передачу влади; в) сам Мазепа, за свідченням Орлика, так висловив причини свого задуму в промові до старшин-однодумців: “Присягаю, що я не для приватного мого життя, не для вищих гонорів і не для інших всяких примх, а для вас усіх, під владою і регіментом моїм перебуваючих, для жінок і дітей ваших, для загального добра матері моєї вітчизни бідної, України, всього війська Запорозького і народу малоросійського, і для піднесення й розширення прав і вільностей військових виступив...”²⁷.

З інших слів Орлика можна припустити, що Мазепа дбав про повну незалежність України. Далі О. Лазаревський наводить слова Ф. Уманця: “да й чи могло бути інакше? Шанси на популярність і можливу деяку надію на успіх мала ідея самостійної держави”²⁸.

О. Лазаревський підкреслює, що саме цього, як стверджує Ф. Уманець, посилаючись на П. Орлика, хотів Мазепа. Тому, що Мазепа звернувся до своєї старшини саме з такими словами, у рецензента немає сумніву, бо живі ще були свідки цієї промови, в тому числі й Д. Апостол, але чи щирим був той патріотизм гетьмана? Після такого запитання О. Лазаревський приступає до аналізу діяльності Мазепи упродовж усіх років гетьманування. Час перебування його на гетьманському уряді, на думку рецензента, достатній для того, щоб ознайомитися як з громадською діяльністю, так і з характером цієї людини. При цьому він вважає, що основним джерелом для таких висновків служить виключно писемний матеріал офіційного характеру. “Мазепинський час бідний чужими, сусідніми матеріалами, а своїх і зовсім нема”²⁹.

Приступаючи до характеристики образу Мазепи як людини, О. Лазаревський зазначає, що ним було достатньо вивчено архівних матеріалів про гетьмана, що особистість ця завжди його цікавила, що кожна риса в діяльності достойника приєднувалася до вже існуючої суми попередніх уявлень. Тому, на відміну від Ф. Уманця, О. Лазаревський вважає, що Мазепа любив владу понад усе і умів нею користуватися. Не маючи сім’ї, він усі особисті інтереси зосереджував саме на цій владі. Близьке знайомство з польським аристократизмом і його особистий потяг до цього аристократизму дали можливість Мазепі улаштувати свій “двір” не з одними “дворянами”, а з підрозділом їх на крайчих, конюших і т.д. Гетьман швидко засвоїв той гонор, який примусив його оточення дивитися на свого “регіментаря” якщо не з повагою, то з преклонінням. Це була, пише рецензент, людина холодного розрахунку, вигоди чи невигоди в тій, чи іншій справі. Розум його витончений був частими зносинами з геніальним і сильним повелителем – Петром Першим, а близьких людей, не кажучи вже про друзів, у Мазепи не було. Да він, вважав рецензент, у них і не нуждався, тому що задовольнявся своєю зверхністю над оточенням.

На думку О. Лазаревського, найближчою посадовою особою гетьмана серед офіційних діячів був генеральний писар. З перших днів гетьманства Мазепи і до 1700р. цю посаду займав добрий і по-своєму чесний, але цілком безликий В.Кочубей, людина, яких в Малоросії називали “слабкий”. Проте гетьманові в підпорядковуванні потрібні були саме такі люди, які характеризувалися умінням і ретельністю. Щодо відносин зі старшиною, то у Мазепи вони були суто діловими. Знав він особові справи кожного досконально і вів себе так, що вищі урядники «війська» не сміли навіть дітей одружувати без відома і погодження зі своїм «регламентарем». Уряди надавав і забирав на свій розсуд. Дарунки за уряди брав безперечно. Говорив одне, а робив інше. Рецензент вважав, що Мазепа в Лівобережній Україні був людиною чужою і вона йому теж була чужа. Своєю тут у нього була лише влада.

Що стосується відношення до Мазепи простого люду, то документальних відомостей не збереглося, але, як підкреслював рецензент, залишилися відголоси батуринаського населення про те, що гетьман був людиною, не позбавленою “дрібних еротичних пригод” і в старості. Ходили й інші слухи, що достатньо було з Мазепою “покуматися”, щоб “взяти владу” і дозволяти собі всілякі насилля.

Задумавши відійти від Російської держави, гетьман розраховував на протекцію іншого свого сусіда. Вибору між Кримом і Польщею для нього не було. Він розраховував прикритися тим польським крилом, на яке піввіку тому надіявся і Виговський. Швеція від України по своєму географічному положенню була дуже далекою і виникла вона в планах Мазепи зовсім несподівано. Рецензент вважав, що так склалися обставини.

Коли ж, на думку Мазепи, настав час об’єднатися зі шведами заради майбутнього, він покинув Батурин і направився до Карла XII. Події розвивалися таким чином, що Карл XII і Мазепа, відокремленні від Запорожжя і придніпровських полків, обмежені одним Стародубським

полком, зразу ж опинилися “як би в мішку”. “У Мазепи, - пише О. Лазаревський, - залишався ще один шанс: швидкий перехід шведів до Батурина і далі... в Полтавський полк”³⁰.

Задуму не вдалося здійснитися. Меншиков випередив Мазепу зі шведами і, захопивши Батурин, знищив його. Дізнавши про це, Мазепа, сказав: “Україна, залякана Батурином, буде боятися з нами держатися”³¹. Народ не пішов за Мазепою, бо він боявся Польщі, саме в цьому вбачав рецензент головну причину неспівчуття українського населення до задумів Мазепи. Не пішла за Мазепою і старшина. Внутрішнє розмежування виявилось вже через місяць після того, як вона пішла за своїм “регіментарем” з Батурина до шведів. З одного боку – козацтво (військові), яке розбіглося, а з другого – двозначні погляди населення зразу ж показали старшині, що задум їх гетьмана в народі не відізвався жодним відгуком і став авантюрою старого гетьмана, який не бажав забувати Польщу³².

О. Лазаревський переконаний, що “маса” в “ілюзіях” Мазепи і найближчих його повірників не приймала участі, а тому і ні від чого їй було витверезвлятися. Найближчими результатами Мазепинської зради стали: великий убуток народних сил як наслідок шведської “руїни” і “сильне пониження автономії краю”³³.

На завершення своєї ґрунтовної рецензії Олександр Матвійович, як дослідник соціально-економічних і політичних проблем Лівобережжя XVII – XVIII ст., наголошує: “розстаючись з книгою Ф. Уманця, я особисто пошкодував, що при підготовці рукопису авторові не вистачило часу глибше познайомитися з соціальним побутом населення Лівобережної України в другій половині XVII ст. Вивчення цієї проблеми за останні два-три десятиріччя настільки просунулося вперед, що історикам вже видимі головні особливості тодішнього народного життя”³⁴.

О. Лазаревський впевнений, що при більш глибокому вивченні проблеми Ф. Уманець зміг би подати часи Мазепи в більш достовірному висвітленні³⁵.

Підсумуємо розглянуте. Дослідженні матеріали засвідчують, що в поглядах на гетьманування І. Мазепи точки зору автора монографії та його рецензента були різними. Ф. Уманець розглядав Мазепу як представника своєї верстви і сина свого часу, який дбав про свій матеріальний інтерес, але інтереси України були для нього понад усе. Гетьман намагався зробити опорою автономної України заможну верству старшин і для цього не тільки заохочував їх матеріально, а й плекав поміж ними національну інтелігенцію – носія ідеї державності. Певна річ, для Ф. Уманця І. Мазепа був особою патріотично налаштованою до України, людиною, яка ідеал суспільно-політичного устрою держави вбачала у Речі Посполитій і заради цього, а не власної користі вирішила порвати з царською Росією. Мазепа, на думку Уманця, підніс абсолютну гетьманську владу на її найвищий щабель, він єдиний після Б.Хмельницького, хто найдовше тримав гетьманську булаву і позбувся її з власної ініціативи, а не царської волі чи старшинської змови. Йому було 70 років, дружини і дітей не було. Він мав найбільшу владу в Україні, користувався безмежною довірою царя, зумів отримати звання російського генерала, князя святої Римської імперії, андріївського кавалера та дійсного таємного радника. Значить, робить висновок Федір Михайлович, Мазепа піклувався про долю України, про її волю і незалежність. Постійно дбаючи про розвиток освіти, науки, культури, гетьман поступово дійшов думки про необхідність відмовлення від промосковського курсу. Спочатку встановивши зв'язки з польським королем Ст. Лещинським, він поступово прийшов до висновку про необхідність звернутися за допомогою до шведського короля. Між сторонами була укладена відповідна угода (за участю запорожців), що передбачала політичний статус України як незалежної держави.

Полярною була характеристика Мазепи О. Лазаревським. Дотримуючись традиційної концепції російської історіографії, в основі якої домінувала думка царя

Петра про те, що українські гетьмани усі, крім Богдана Хмельницького, “воры и изменники”, а також гідну подиву старанність у цьому відношенні окремих земляків-істориків, критик, поряд зі слухними зауваженнями і важливими доповненнями, підходив до висвітлення образу Мазепи, особливо у питаннях основної причини переходу його на бік Карла XII, необ’єктивно і не завжди переконливо. Справа в тому, що в основі історичних праць О. Лазаревського закладена ідея народництва. Підкреслюючи привласнення результатів додаткової та частини необхідної праці українського селянства козацькою старшиною, він взагалі проявляв неприхильне ставлення до Гетьманщини та її діячів. Грунтовний аналіз творчості О. Лазаревського свідчить, що, зосереджуючись в основному на соціально-економічних проблемах і запровадивши в наукове користування велику кількість документів та архівних матеріалів, які мають важливе значення при вивченні історії Лівобережної України, він фактично не звертав уваги на політичний занепад Гетьманщини внаслідок колонізаторської політики російського уряду. Тому, високо оцінюючи важливий вклад О. Лазаревського в розвиток історичної науки в цілому, водночас відмітимо односторонність його історичної концепції по відношенню до українського козацтва.

**Б.Г. Литвак. Гетьман - злодій // М.І.Костомаров.
Мазепа. - М., 1992.**

Московський історик Б. Литвак, вихований на традиціях радянської історіографії, яка успадкувала оцінку Мазепи як “зрадника і відступника”, характерну для майже усіх праць російської історії, окремо творчої діяльності Ф.М. Уманця не вивчав. Разом з тим його оцінка Федора Михайловича як дослідника, висловлена у вступній статті до монографії М.І. Костомарова “Мазепа”, опублікованої у 1992 р., заслуговує на увагу³⁶.

На початку своїх роздумів Б. Литвак пише: “ім’я Івана Степановича Мазепи відоме сучасному читачеві скоріше всього

як одне з дієвих осіб поеми О.С. Пушкіна “Полтава”, звідкіля ми запозичили карбовану Пушкінську характеристику і винесли її в заголовок цієї передмови. Реальна історична особа, так або інакше пов’язана з історією петровського часу, Мазепа викликає інтерес не лише в контексті Північної війни Петра Великого і Карла XII. Ця фігура з’явилася на горизонті історії українського народу під час війни, коли ейфорія возз’єднання з Росією вивітрилася під грубим натиском царського кулака, коли замість польського кріпосного іґа українські селяни попали під закріпачення своєї ж “однокровної” старшини під егідою і при посиленій підтримці панівного класу Російської держави”³⁷.

Зверніть увагу, під “закріпачення старшини”, а не царського режиму і його колонізаторської політики. Але і це ще не все. Читаємо далі: “Яким же постає перед нами автор “Мазепи”? Якщо б характеристика Костомарова як українського націоналіста відповідала реальності, то ми б скоріше всього в книзі побачили в Мазепі ідейного борця за “самостійність” України, героя-мученика, зазнавшого поразки. Таким його й змальовували дійсні націоналісти, починаючи від основоположника націоналістичної української історіографії В.Б. Антоновича, не кажучи вже про далекого від науки Ф.М. Уманця, автора апологетичного писання “Гетьман Мазепа” (СПБ., 1897), яке було блискуче розкритиковане видатним українським істориком ХІХ ст. О.М. Лазаревським. (Лазаревський А.М. Очерки т.5. Заметки о Мазепе (по поводу книги Ф.М. Уманця “Гетьман Мазепа”). Незважаючи на це, естафету Ф.М. Уманця підхопили деякі сучасні публіцисти”³⁸.

Залишимо на совісті автора і наукову достовірність, і об’єктивність таких понять, як “борець за самостійність України”, “дійсні націоналісти”, “основоположник націоналістичної української історіографії В.Б. Антонович” і перенесемо акцент на предмет нашого дослідження, про якого сказано так: “далекий від науки Ф.М. Уманець, автор апологетичного писання “Гетьман Мазепа”, яке блискуче розкритикував видатний український історик ХІХ ст. О.М. Лазаревський”³⁹.

Нагадаємо, що за нашими підрахунками, як видно з попереднього викладу матеріалу, при написанні монографії Федір Михайлович використав 615 історичних джерел. Так що про “далекого від науки Ф.М. Уманця, який на той час був кандидатом історичних наук і автором 4 монографій, принаймні, не об’єктивно. Це по-перше. По-друге, щодо “автора апологетичного писання “Гетьман Мазепа” зазначимо, що “апологет” Ф.М. Уманця полягав не в беззастережному захисті Мазепи як гетьмана України, а в намаганні на основі історичних джерел об’єктивно висвітлити характерні риси образу гетьмана, пошук ним шляхів виходу українських земель із складного суспільно-політичного становища на початку XVIII ст. інша справа - як йому вдалося зробити.

Далі про те, що “естафету Ф.М. Уманця підхопили деякі сучасні публіцисти”. Знову ж таки це не відповідає дійсності. Не деякі сучасні публіцисти”, а українські історики, які ще до проголошення незалежної Української держави, на відміну від концепції російської історіографії щодо Мазепи, вважали його досвідченим дипломатом, який добре розумів тактику і загальну політику царського двору по відношенню до українських земель, і займаючи патріотичні позиції, хотів зберегти Українську державу від подальших зазіхань як царської, так і королівської влади⁴⁰. У сучасній Україні з’явилися наукові дослідження, розвідки й публікації, автори яких на підставі історичних джерел намагаються об’єктивно осмислити картину життя і діяльності гетьмана Мазепи⁴¹.

Копилов С.А. Ф.М. Уманець – історик і громадський діяч // Історико-культурна спадщина Глухівщини.

Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова. - Глухів, 1992.

У публікації зазначається, що “серед праць вченого з української історії увагу науковців привертає монографія Ф.Уманця, присвячена суперечливій постаті гетьмана Мазепи

(“Гетьман Мазепа. – СПб., 1897). Відмовившись від традиційних оцінок російської офіційної історіографії, використовуючи доступні йому джерела, Федір Михайлович започаткував зміну оцінок діяльності гетьмана Мазепа. На основі історичних фактів доведено, що “Мазепа був українським патріотом і перейшов на шведську сторону не задля корисних намірів, а щоб поліпшити долю України, яка за Петра I зазнала особливого гніту”⁴². Для підтвердження своїх висновків автор наводить числені свідчення чужинців, та документальні матеріали.

Як свідчать тези зазначеної конференції, в сучасній українській історіографії С.А. Копилов став одним з перших авторів, хто виступив на захист Ф.М. Уманця та його монографії “Гетьман Мазепа”. Розглядаючи Мазепу як одного з найвидатніших і найбільш суперечливих політичних діячів України, він підтримує думку Ф.М. Уманця про те, що гетьман був патріотом України і дбав про об’єднання в єдину державу всіх українських земель, що його ідеалом була станова держава західно - європейського типу зі збереженням традиційного козацького устрою.

**Сергій Павленко. Міф про Мазепу.
– Чернігів, 1998.**

“Першим значним дослідженням, яке вступило в дискусію з висновками М. Костомарова та його попередників, стала велика монографія “Гетьман Мазепа” голови Чернігівської земської управи й автора багатьох цікавих історичних розвідок і книг Федора Уманця (1841-1917). Намагання у 1992 році Б. Литвака принизити значення цього дослідження, назвавши його “апологетичним писанням”, а автора “далеким від науки”, засвідчив швидше поверхове вивчення московським істориком студій про гетьмана. Наукова ж спадщина Ф. Уманця маловідома не тільки російським історикам, але й, на жаль, вітчизняним”⁴³.

Автор монографії “Гетьман Мазепа”, виданої у 1897 році у Санкт-Петербурзі, зазначає С.Павленко,

осмислюючи джерельний матеріал М. Костомарова, інші опубліковані документи, відкинувши традиційну звинувачувальну методологію, ставить логічні запитання і отримує на них відповіді, протилежні авторитетним обґрунтуванням. Головна спростовуюча ідея Ф. Уманця: І. Мазепа – патріот України, заради неї, а не власного зиску він вирішив порвати з північним сусідом. У світлі цього дослідник і вивчає його державницькі заходи, особисте життя. І він знаходить у біографії І. Мазепа ті чесноти, позитиви, які його попередники старалися обминути. Насамперед йдеться про дії гетьмана щодо полегшення життя селянства, його доброчесність і порядність у відомій історії з Мотрею Кочубей. У “Гетьмані Мазеп”, зрозуміло, є чимало дискусійних місць, і на це звернув увагу в 1898 році Олександр Лазаревський у великій книзі - рецензії “Замітки про Мазепу. Однак і в критиці, попри чимало слухних зауважень, цінних доповнень, контр-арегументація щодо головних моментів переходу І. Мазепа на бік Карла XII, інтимних зв’язків його з М. Кочубей слабує на доказовість і не переконлива”⁴⁴.

Отже, посилаючись на Ф.М. Уманця, С. Павленко підкреслює, що настав час переосмислення ролі в українській історії постаті І. Мазепа як людини, котра дбала про приєднання під своєю булавою правобережних земель, де під гетьмануванням П. Дорошенка розпочинала свою козацьку службу. Головною вимогою Мазепа на переговорах з Карлом XII була незалежність Української держави з довічною владою гетьмана, територія якої мала охоплювати всі землі, що належали українцям з давніх часів. При цьому мова йшла про те, що шведський король не повинен був користуватися ні титулом, ні гербом Української держави. Про справжні наміри гетьмана не здогадувалися ні козаки, ні, за невеликим винятком, старшина, ні тим більше цивільний люд, а тому об’єднання зі шведами стало повною несподіванкою для абсолютної більшості українського населення.

Ф.А. Брокгауз, І.А. Ефрон. Енциклопедичний словник. - Т. XXXIV^a. СПб., 1902.

- **Уманець (Федір Михайлович)** народився в 1841 р.; закінчив курс в Московському університеті на юридичному факультеті. Кандидатська дисертація його: “Наділ общини і дворові люди” надрукована в “Отечественных записках” 1862 р. У 1864-67 роках був мировим посередником і головою мирового з’їзду в Подільській губернії, в 1875-80рр. неодмінним членом Глухівського повітового в селянських справах присутствія; в 1881р. був серед досвідчених людей у питаннях питному і переселенському; пізніше перебував головою Глухівської повітової і Чернігівської губернської земських управ. Головні літературні праці Уманця: “Виродження Польщі” (Санкт-Петербург, 1872.), “Гетьман Мазепа” (Санкт-Петербург, 1897.), “Освітні сили Росії. I. Суспільне виховання. II. Народна школа” (Санкт-Петербург, 1871.), “З моїх спостережень по селянській справі”. (Санкт-Петербург, 1881); тут мова йде про “дрібну земську одиницю” і “про упорядкування общинного землеволодіння”, “Колонізація вільних земель Росії”. (Санкт-Петербург, 1884.)⁴⁵.

Так оцінювало наукову та громадську діяльність Федора Михайловича Уманця найавторитетніше енциклопедичне видання на початку ХХ ст., тобто в той період, коли, очолюючи губернську земську управу, він був у розквіті своїх творчих сил і сприяв вирішенню корінних проблем соціально-економічного і культурного життя Чернігівщини.

* * *

Післяслово

Громадська та наукова діяльність Ф.М. Уманця припадає на кінець ХІХ - початок ХХ ст. – період національно-визвольних змагань та українського національного відродження. Це був той час, коли особливе значення належало такому феномену, як національна свідомість окремої особи. Першочергова роль в її формуванні належала передовій інтелігенції, діяльність якої поширювалася на всі сфери суспільно-політичного життя. Великий вплив на утвердження національної ідеї мали публікації історичних джерел. Дослідження на історичній ниві сприяли розумінню необхідності вивчати народну спадщину, звернення до якої стало важливим кроком на шляху утвердження національної ідентичності, усвідомлення свого історичного обличчя та місця у цивілізованому світі.

У зазначений період найширші кола прогресивної громадськості стали вивчати і широко популяризувати українську минувшину, в тому числі козаччину. Саме до неї звернувся і Федір Михайлович. У монографії “Гетьман Мазепа” він уперше на той час розглядає Івана Степановича як діяча державного масштабу, пов’язуючи його ім’я з розвитком української культури та національною самосвідомістю українського народу. Своєю просвітницькою діяльністю Ф.М. Уманець як землець і як науковець увійшов до когорти провідних представників української інтелігенції. Відродження української державності, що відбувається сьогодні, робить актуальним глибоке вивчення історичного періоду, пов’язаного з проблемами походження українського народу та витоками його національного руху.

Джерела та література:

Розділ І.

1. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). - Ф.127. - Оп.14. - Спр.3989. - Арк. 2-4.
2. Там само. - С. 9.
3. Там само. - С. 10.
4. Труды Черниговской Губернской Архивной Комиссии. 1897 - 1898. Выпуск первый. - Чернигов, 1898. - С. 4.
5. ДАЧО. - Ф.127. - Оп.14. - Спр. 3989. - С. 3-4.
6. Там само. - С. 11.
7. Земский сборник Черниговской губернии (далі - ЗСЧГ). - 1900. - №5. - С.3.
8. Там само. - С.5.
9. Там само. - 1900. - №5. - С.7.
10. Там само. - Додаток. - С.2.
11. Там само. - 1900. - №5. - Приложение. - С.2.
12. ЗСЧГ. - 1898. - №7. - Приложение. - С.185.
13. Там само. - 1898. - №7. - Приложение. - С.201.
14. Там само.
15. Там само. - 1898. - №7. - Приложение. - С.196.
16. Там само. - С.196-197.
17. Там само. - 1898. - №7. - Приложение. - С.199.
18. Там само. - С.200.
19. Там само.
20. Там само. - 1898. - №7. - Приложение. - С.187.
21. Там само. - 1901. - №10. - С.28.
22. Там само. - 1901. - №10. - Приложение. - С.72.
23. ЗСЧГ. - 1903. - №2. - С.50.
24. Там само. - 1903. - №2. - С.52.
25. Там само. - 1903. - №2. - С.53.
26. ДАЧО. - Ф.140. - Оп.1. - Спр. 44. - Арк. 5.
27. Там само. - Арк. 6.
28. Там само. - Арк. 11 зв.
29. Там само. - Арк. 12.
30. ДАЧО. - Ф.140. - Оп.1. - Спр. 44. - Арк. 20.
31. Институт рукопису НБУ. - Ф.1. - Спр.30882. - Арк. 1-2.
32. Уманець О. Украинский музей В.В.Гарновського // Исторический вестник. - 1910. - Т. 121. - С. 614.
33. Институт рукопису НБУ. - Ф.1. - Спр.68302. - Арк. 1-2.
34. ЗСЧГ. - 1903. - №2. - С. 53-54.

35. ДАЧО. - Ф.140. - Оп.1. - Спр. 44. - Арк. 33 зв.
36. Там само. - Арк. 106.
37. Там само.
38. Земский сборник Черниговской губернии. - 1903. - №2. - С. 55.
39. Там само.
40. Там само. - 57.
41. Там само.
42. Там само. - С. 58-59.
43. Там само. - С. 63.
44. Там само. - С. 64.
45. Там само. - С. 194-195.
46. ЗСЧГ. - 1898. - №2, 3, 4. Приложение. - С. 5.
47. Там само. - С. 4.
48. Там само. - С. 12.
49. Там само. - С. 13-14.
50. Там само. - С. 7.
51. Там само. - № 7. - С. 9.
52. Там само. - С. 7.
53. Труды Черниговской Губернской Архивной Комиссии. 1897-1898. Выпуск первый. - Чернигов, 1898. - С. 5.
54. Там само. - С. 50.
55. Література та культура Полісся. Випуск 10. — Ніжин, 1998. — С. 23.
56. Там само. - С.18.
57. Там само.
58. Меморіальна бібліотека музею М.М.Коцюбинського. 2958.
- Лист О.Куліш до І.Л.Шрага від 24 травня 1902 р.
59. ЗСЧГ. - 1899. - №2. - С.72. - №3. - С.108.
60. Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДІАК) - Ф.442. - Оп.534. - От.збер.421. - Арк.1.
61. Сільський господар. - 1908. - №12. - С.37.
62. ЗСЧГ. - 1904. - №6. - С.88.
63. Там само. - 1904. - №8. - С.76.
64. ДАЧО. - Ф.145. - Опа.2. - Спр.6227. - Арк.4.
65. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. - К., 1919. - С.27.
66. ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 561. - Арк. 52.
67. Копилов С.А. Ф.М.Уманець – історик і громадський діяч / Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м.Глухова - Глухів, 1992. - С. 101.
68. Там само.

69. Сергій Павленко. Міф про Мазепу. - Чернігів, 1998. - С. 6.
70. Копилов С.А. Вказана праця. - С. 102.
71. М.С.Грушевський. Очерки истории украинского народа. - К., 1990. - С. 338.
72. Институт рукопису НБУ. – Ф.12. – Спр.932.
73. Там само. – Ф.1. – Спр.68302. – Арк.1001.
74. Там само. – Ф.12. – Спр.953, 963.
75. П.Д. Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині // Черниговская земская газета. – 1917. – №88-89. – С.8.

Розділ II.

1. Отечественные записки. - 1862. - Том. СХL. Кн.1. - Январь. - С. 176-202.
2. Там само. - С. 180.
3. Там само. - С. 191.
4. Там само. - С. 192.
5. Там само. - С. 193.
6. Там само. - С. 188.
7. Там само.
8. Там само. - С. 194.
9. Там само.
10. Там само. - С. 198.
11. Там само. - С. 201.
12. Там само. - С. 202.
13. Там само. - С.
14. Ф.М.Уманець. Вырождение Польши. - Спб., 1872.
15. Див.: там само. - С. 79.
16. Там само. - С. 126.
17. Там само. - С. 245.
18. Ф.М.Уманец. Вопросы нашей внутренней политики. Образовательные силы России. - Спб., 1871.
19. Ф.М.Уманец. Вопросы нашей внутренней политики. Из моих наблюдений по крестьянскому вопросу. - Спб., 1881.
20. Положения 19 февраля 1862 года о крестьянах, вышедших из крестьянской зависимости. М., 1916. Общее положение. П.3. - С. 17.
21. Ф.М.Уманец. Вопросы нашей внутренней политики. Из моих наблюдений по крестьянскому вопросу. - Спб., 1881. - С. 3.
22. Там само.
23. Там само. - С. 30.
24. Там само. - С. 28.
25. Там само. - С. 30.

26. Там само. - С. 315 - 316.
27. Там само. - С. 262.
28. Там само. - С. 264.
29. Там само. - С. 265.
30. Там само.
31. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. - К., 1959. - С. 122.
32. І.О.Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку 60 - 90-х рр. ХІХ ст. - К., 1968. - С. 49.
33. Ф.М.Уманец. Вопросы нашей внутренней политики. Из моих наблюдений по крестьянскому вопросу. - Спб., 1881. - С. 265.
34. Ф.М.Уманец. Вопросы нашей внутренней политики. Колонизация свободных земель России. - Спб., 1884.

Розділ III.

1. Ф.М.Уманец. Гетьман Мазепа. Историческая монография. - Спб., 1897.
2. Там само. - С. 2.
3. Там само. - С. 24.
4. Там само. - С. 25.
5. Там само. - С. 26.
6. Там само. - С. 39.
7. Там само.
8. Там само. - С. 48.
9. Там само.
10. Там само. - С. 65.
11. Там само. - С. 45.
12. Там само. - С. 47.
13. Там само. - С. 56.
14. Там само. - С. 62.
15. Там само. - С. 77.
16. Там само. - С. 97.
17. Там само. - С. 159.
18. Там само. - С. 188.
19. Там само. - С. 192.
20. Там само. - С. 193.
21. Там само. - С. 195.
22. Там само. - С. 198.
23. Малий словник історії України. - К., 1997. - С. 245.
24. Там само. - С. 243.
25. Там само. - С. 259.

26. Там само. - С. 260.
27. Там само. - С. 248.
28. Там само. - С. 283.
29. Там само. - С. 280.
30. Там само. - С. 315.
31. Там само. - С. 327.
32. Там само.
33. Там само. - С. 328.
34. Див.: там само. - С. 329.
35. Там само. - С. 348.
36. Там само. - С. 358.
37. Там само. - С. 359.
38. Там само. - С. 400.
39. Там само. - С. 410.
40. Там само. - С. 412.

Розділ IV.

1. А. Лазаревский. Заметки о Мазепе (по поводу книги Ф.Уманца “Гетьман Мазепа”) // Очерки, зематки, документи по истории Малоросии: в 7-ми томах. - К., 1899. - Т.5 - С. 5.
2. Там само.
3. Там само. - С. 6.
4. Див.: там само. - С. 17.
5. Див.: Ф.М. Уманець. Гетьман Мазепа. - С. 40.
6. А.Лазаревский. Заметки о Мазепе... - С. 21.
7. Там само. - С. 24.
8. Там само. - С. 25.
9. Там само. - С. 35.
10. Там само. - с. 37.
11. Див.: там само. - С. 40.
12. Там само.
13. Там само. - С. 41.
14. Там само. - С. 42.
15. Там само. - С. 45.
16. В. Січинський. Чужинці про Україну. - К., 1992. - С. 176.
17. А.Лазаревский. Заметки о Мазепе... - С. 47.
18. Там само. - С. 46.
19. Там само. - С. 48.
20. Там само. - С. 49.
21. Там само. - С. 50.
22. Там само.

23. Див.: там само. - С. 51.
24. Там само. - С. 58.
25. Там само. - С. 59.
26. Там само. - С. 63.
27. Там само. - С. 64.
28. Там само. - С. 66.
29. Там само.
30. Там само. - С. 67.
31. Там само. - С. 71.
32. Див.: там само.
33. Див.: там само. - С. 76.
34. Там само. - С. 77.
35. Див.: там само. - С. 78.
36. Костомаров Н. Мазепа. - М., 1992.
37. Там само. - С. 3.
38. Там само.
39. Там само.
40. Грушевський М. Шведсько-український союз 1708р. // Великий українець. - К., 1992. - С. 46. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. - К. - 1993. - С. 185. Брайчевський М., Марочкін В. Іван Мазепа: правда і вигадки (полемічні нотатки) // Україна. - 1990. - № 6. - С. 10-12. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - Нью-Йорк - Париж - Торонто, 1960.
41. Брайчевський М., Марочкін В. Вказана праця. Шевчук В. Визвольна акція Івана Мазепи та його система державотворення // Розбудова держави. - 1993. - № 2.; Шевчук В. Від упорядника // Іван Мазепа. - К., 1992. Смолій В. Іван Мазепа // Володарі гетьманської булави. - К., 1992; С. Павленко. Міф про Мазепу. - Чернігів, 1998 та інші.
42. Копилов С.А. Ф.М. Уманець - історик і громадський діяч // Історико-культурна спадщина Глухівщини. Матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м. Глухова. - Глухів, 1992. - С. 102.
43. Павленко Сергій. Вказана праця. - С. 6-7.
44. Там само.
45. Энциклопедический словарь. Под ред. Ф.А. Брокгауз. И.А. Эфрон. - Т. XXXIV. Спб., 1902. - С. 720.

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
<p>Чинъ, имя, отчество и фамилія, должность, лѣта отъ роду, происхождение, значеніи отличія и получаемое содержаніе.</p>	<p>Изъ какого званія происходить</p>	<p>есть ли имѣніе:</p>		<p>У него самого и у родителей.</p>	<p>У жены, буде женатъ.</p>	<p>Гдѣ получалъ воспитаніе и окончилъ ли курсъ наукъ въ учебномъ заведеніи; когда службу вступилъ; какими чинами, въ какихъ должностяхъ и гдѣ проходилъ оную; чѣмъ было ли награжденъ по службѣ дѣятельнѣе или отличнѣе; не ли особенно чѣмъ либо награждаемъ, кромѣ чина</p>	<p>Годы.</p>
<p>Надворный Советникъ и Кавалеръ Осодоръ Михайловичъ Уманецъ Председатель Черниговской Губернскаго Земскій Управы патисидеятли девяти летъ отъ роду, второповнѣванія пражовскаго, имѣетъ Ордена св. Станислава 3^{ей} степени</p>	<p>И</p>	<p>у него самого родовое 213 имѣніе 244 саж.</p>				<p>Скончилъ полный курсъ Юридическаго факультета Императорскаго Московскаго Университета со степенію кандидата. Приказомъ по Министерству Внутреннихъ Дѣлъ отъ 24 декабря 1861 г. приимленъ къ службѣ Министерству со двадцать четвертаго декабря тысяча восемьсотъ шестидесяти перваго года. 1861 Приказомъ по Министерству Внутреннихъ Дѣлъ за № 9 откомандированъ для занятій въ Земскій отдѣлъ 8го Марта тысяча восемьсотъ шестидесяти втораго года. 1862 Согласно прошенію определено на службу въ вѣдѣніи</p>	

IX.	X.	XI.	XII.	XIII.	XIV.
<p>Мѣсяцы и числа.</p>	<p>Были ли въ походахъ противъ непріятеля и въ самыхъ сраженіяхъ, и когда именно?</p>	<p>Подвергался ли наказаніямъ или вѣсканіямъ, соединеннымъ съ ограниченіемъ въ преимуществѣхъ по службѣ; когда и за что именно; по судебнымъ приговорахъ или въ дисциплинарномъ порядкѣ; не былъ ли оставленъ въ подозрѣніи по преступленіямъ, вѣсканіямъ за собою такіа ограниченія; когда какихъ судомъ</p>	<p>Были ли въ отлучкахъ, когда и на сколько именно времени; являлся ли на срокъ и если просрочилъ, то когда именно явился, и была ли причина просрочки признана уважительною?</p>	<p>Были ли въ отставкѣ съ награжденіемъ, или безъ оного, когда и съ котораго по какому именно времени?</p>	<p>Холостъ или женатъ, на комъ, имѣетъ ли дѣтей, кого именно; годъ, мѣсяць и число рожденія дѣтей, гдѣ они находятся и ка-</p>
<p>Револьв. 24.</p>	<p>Х е л о в ы</p>	<p>Н е о - в ѣ с т н ы</p>	<p>Былъ въ 1872. съ 3 мая по 28 мая, каковою отлучкою предопределена была на 4 марта въ 1877. съ 7 января по 10 мая въ 1879. съ 10 октября по 28 мая въ 1882. съ 24 января по 29 февраля 1884. съ 20 января по 28 мая въ 1887.</p>	<p>Былъ съ 23 сентября 1872. по 9 февраля 1875. и съ 3го января 1887. по 2го октября 1887. безъ награжденія имѣю.</p>	<p>Х о л о с т ы</p>
					

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
Чинъ, имя, отчество и фамилія, должность, лѣта отъ роду, вѣроисповѣданіе, значки отличія и получаемое содержаніе.	Изъ какого званія пропс-ходить.	есть ли и мѣнѣ:				Гдѣ получалъ воспитаніе и окончилъ ли полн-курсъ наукъ въ учебномъ заведеніи; когда службу вступилъ; какими чинами, въ какихъ долж-стяхъ и гдѣ проходилъ службу; не было ли какихъ особыхъ по службѣ дѣйствій или отличій; не ли особенно чѣмъ либо награждаемъ, кромѣ чина
и Св. Анны 3 ^я степени, серебрянная медаль: въ память цар- ствованія Импера- тора Александра III ^{го} и помя- нованную 20 ^ю августа 1896 г. для ношенія на Андреевской лентѣ въ память Св. Коронованія Государя Императора		Родовое.	Благо- приобрѣ- тенное.	Родовое.	Благо- приобрѣ- тенное.	ство Министерства Юсти- ціи съ численіемъ въ Де- партаменту тринадцатого апреля тысяча восемьсотъ шестидесяти второго года. Командированъ для заня- тій въ 3 ^ю отдѣленіе Департа- мента Министерства Судебнаго Дѣла Составившая Тридцати составившая Двадцати шестого апреля тысяча восемьсотъ шестидесяти второго года. Утверждена въ чинъ Коллежскаго Секре- таря по степени кандидата Императорскаго Универ- ситета въ Двадцать чет- вертого декабря тысяча

VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	XIII.	XIV.
Годы.	Мѣсяцы и числа.	Былъ ли въ походахъ противъ непріятеля и въ самыхъ сраженіяхъ, и когда именно?	Подвергался ли наказаніямъ или заключеніямъ, соединеннымъ съ ограниченіемъ въ преимуществѣхъ по службѣ; когда и за что именно; по судебнымъ приговорамъ или въ дисциплинарномъ порядкѣ; по былъ ли оставленъ въ подзорніи по преступленіямъ, влекущимъ за собою такія ограниченія; когда казанъъ судомъ?	Былъ ли въ отпускахъ, когда и на сколько именно времени; являлся ли на срокъ и если просрочилъ, то когда именно явился, и была ли причина просрочки признана уважи-	Былъ ли въ отставкѣ награжденіемъ чина, или безъ оного, когда и съ котораго по какому именно времени?	Холостъ или женатъ, на комъ, имѣетъ ли дѣтей, кого именно; годъ, мѣсяцъ и число рожденія дѣтей, гдѣ они находятся и на-
1862	Августъ 13					
1862	Августъ 20					
1862	Августъ 26					

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
Чинъ, имя, отчество и фамилия, должность, званіе отъ роду, въ роисповданіе, знаки отличія и получаемое содержаніе.	Имя какого званія происходить.	есть ли имя нѣ:				Гдѣ получилъ воспитаніе и окончилъ ли курсъ наукъ въ учебномъ заведеніи; когда службу вступилъ; какими чинами, въ какихъ должностяхъ и гдѣ проходилъ службу; не было ли какихъ особыхъ по службѣ дѣйствій или отлучій; не ли особенно чѣмъ либо награждаемъ, кромѣ чина
		У него самого и у родителей.	У жены, будущей.	Родовое.	Благопріобретенное.	

Николая
II^{го} тѣмъ-
производителю
Высочайше
утвержденную
за труды по
первой всеобщей переписи
селеній
1897 г., для поощрѣнія
по грядущимъ, на
лѣтъ еще государственныхъ
дѣлъ (по-
жалована 8⁰⁰⁰
рубля 1897 г.)
Пожалованъ
получать за
труды тысячу
въ годъ.

восемьсотъ шестидесять третьяго года
тѣмъ же опредѣленія по на службу.
Назначенъ шестидесятью наименованіемъ
начальника
Назначенъ старшимъ стар-
шимъ наименованіемъ Сто-
лоначальника пятнадцатого
февраля тысяча восемьсотъ шестидесять
третьяго года.
По прошенію уволенъ отъ дѣл
нашей дѣятельности съ причисленіемъ
къ Департаменту Министровъ
Внутреннихъ Дѣлъ по
Августа тысяча восемьсотъ
шестидесять третьяго года.
Предложеніемъ Министра
Внутреннихъ Дѣлъ отъ
двадцатыхъ декабря Но-
ября тысяча восемьсотъ
шестидесять третьяго

УІІІ.	ІХ.	Х.	ХІ.	ХІІ.	ХІІІ.	ХІV.
Годы.	Мѣсяцы и числа.	Были ли въ походахъ противъ неприятеля и въ самыхъ сраженіяхъ, и когда именно?	Подвергался ли наказаніямъ или взысканіямъ, соединеннымъ съ ограниченіемъ въ прѣдѣлахъ по службѣ; когда и за что именно; по судебнымъ приговорамъ или въ дисциплинарномъ порядкѣ; не былъ ли оставленъ въ возмѣщеніи по преступленіямъ, влекущимъ за собою такіе ограниченія; когда какимъ судомъ	Были ли въ отпускахъ, когда и на сколько именно времени; являлся ли на срокъ и если просрочилъ, то когда именно явился, и была ли причина просрочки признана уважи-	Были ли въ отставкѣ съ награжденіемъ, или безъ онаго, когда и съ котораго по какому именно времени?	Холостъ или женатъ, на комъ, имѣетъ ли дѣтей, кого именно; годъ, мѣсяцъ и число рожденія дѣтей, гдѣ они находятся и на-
1861	Февраль 24					
1862	Декабрь 24					
1863	Февраль 15					
1863	Ноябрь 7					

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
Чинъ, имя, отчество и фамилия, должность, лѣта отъ роду, вѣроисповѣданіе, значенія отличія и получаемое содержаніе.	Изъ какого званія проис- ходить	есть ли имѣніе:				Гдѣ получалъ воспитаніе и окончилъ ли полукурсъ наукъ въ учебномъ заведеніи; когда службу вступилъ; какими чинами, въ какихъ должностяхъ и гдѣ проходилъ службу; не было ли какихъ особыхъ по службѣ дѣйствій или отличій; не ли особенно чѣмъ либо награждаемъ, кромѣ чина
		У него самого и у родителей.		У жены, буде женатъ.		
		Родовое.	Благо- приобрѣ- тенное.	Родовое.	Благо- приобрѣ- тенное.	
						<p>года за № 16267 командированъ въ г. Кіевъ въ распоряженіе Кіевского, Подольскаго и Валинскаго Генералъ-Гу- бернатора для заведенія долженности Мироваго Посредника.</p> <p>По распоряженію Кіев- скаго, Подольскаго и Во- линскаго Генералъ-Гу- бернатора назначенъ Мировымъ Посредникомъ 5го участка Кіевскаго уезда.</p> <p>По распоряженію Генералъ Губернатора переименованъ на должность Мироваго Посредника 1го участка Винницкаго уезда Трихазомъ Министра</p>

УІІІ.	ІХ.	Х.	ХІ.	ХІІ.	ХІІІ.	ХІV.
Гом.	Місяця и числа.	Былъ ли въ походахъ противъ непріятеля и въ самыхъ сраженіяхъ, и когда именно?	Подвергался ли наказаніямъ или взысканіямъ, соединеннымъ съ ограниченіемъ въ правахъ: въ службѣ; когда и за что именно; по судебнымъ приговорамъ или въ дисциплинарномъ порядкѣ; не былъ ли оставленъ въ командирніи по преступленіямъ, касающимся собою такіа ограниченія; когда какимъ судомъ	Былъ ли въ отлучкахъ, когда и на сколько именно времени; являлся ли на срокъ и если просрочилъ, то когда именно явился, и была ли причина просрочки признана уважительною?	Былъ ли въ отставкѣ съ награжденіемъ чина, или безъ онаго, когда и съ котораго по какому именно времени?	Холостъ или женатъ, на комъ, имѣетъ ли дѣтей, кого именно; годъ, мѣсяцъ и число рожденія дѣтей, гдѣ они находятся и какого вѣдомства?
	1863 Мая 29					
	1864 Августа 29					
	1864 Августа 19					

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
Чинъ, имя, отчество и фамилия, должность, гдѣ отъ роду, вѣроисповѣданіе, знаки отличія и получаемое содержаніе.	Изъ какого званія пріисходитъ.	есть ли имяніе:				Гдѣ получалъ воспитаніе и окончилъ ли полнъ курсъ наукъ въ учебномъ заведеніи; когда службу вступилъ; какими чинами, въ какихъ должностяхъ и гдѣ проходилъ службу; не было ли какихъ особыхъ по службѣ дѣйствій или отличій; не ли особенно чѣмъ либо награждаемъ, кромѣ чина.
		У него самого и у родителей.	У жены, буде женатъ.	Родовое.	Благопріобрѣтенное.	
						<p>Внутренняя Дѣла за № 1917</p> <p>назначенъ чинами отъ Правительственна, Предводителя отворонилъ въ Прокурор- ская урядникъ Мирволовъ Рыжко</p> <p>На основаніи предположеній Генерала Губернатора отъ четырнадцатого февраля тысяча восемьсотъ шестидесяти седьмого года № 380</p> <p>переведенъ на Прокурора на таковую же должность въ 2 Олонецкомъ Приказомъ Г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ отъ двадцати пятого февраля тысяча восемьсотъ шестидесяти седьмого года уволенъ отъ службы по прошению</p>

VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	XIII.	XIV.
Годы.	Мѣсныи и числа.	Быль ли въ походахъ противъ непріятеля и въ самыхъ сраженіяхъ, и когда именно?	Подвергался ли наказаніямъ или высылкамъ, соединеннымъ съ ограниченіемъ въ преимуществѣхъ по службѣ; когда и за что именно; по судебнымъ приговорахъ или въ дисциплинарномъ порядкѣ; не былъ ли оставленъ въ подпорѣніи по преступленіямъ, заслужившимъ собою такія ограниченія; когда именно сужденъ?	Быль ли въ отпускахъ, когда и на сколько именно времени; являлся ли на строехъ и если просрочилъ, то когда именно явился, и была ли причина просрочки признана уважною?	Быль ли въ отставкѣ съ награжденіемъ чина, или безъ оного, когда и съ котораго по какому именно времени?	Холостъ или женатъ, на комъ, имѣть ли дѣтей, кого именно; годъ, мѣсныи и число рожденія дѣтей, гдѣ они находятся и на
1865	<i>Июль</i> 8.					
1867	<i>Февраль</i> 14					
1867	<i>Июль</i> 23					

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
Чинъ, имя, отчество и фамилія, должность, лѣта отъ роду, вѣроисповѣданіе, значеніе отличія и подучаемое содержаніе.	Изъ накого званія проис- ходить.	ксть ли и мѣнѣ:		и мѣнѣ:		Гдѣ получалъ воспитаніе и окончилъ ли полнѣе курсъ наукъ въ учебномъ заведеніи; когда службу вступилъ; какими чинами, въ какихъ должностяхъ и гдѣ проходилъ оную; не было ли какихъ особыхъ по службѣ дѣяній или отлучій; не ли особенно чѣмъ либо награждаемъ, кромѣ чина
		У него самого и у родителей.	У жены, буде женатъ.	Родовое.	Благо-приобрѣтенное.	
		Родовое.	Благо-приобрѣтенное.	Родовое.	Благо-приобрѣтенное.	<p><i>Указомъ Правительствующаго Сената отъ восемнадцатаго ноября тысяча восемьсотъ шестидесяти седьмого года за № 5408, именованъ въ отрядъ Закавказскаго Отдѣла Министратва Императорскаго Дѣла за № 4243 произведенъ въ высшую степень въ Императорскія Свѣтлицы со старшинствомъ</i></p> <p><i>Свѣтлицы Закавказскаго Отдѣла въ должности Попечительнаго Члена Турковскаго Уезднаго по крестьянскимъ Дѣламъ Приуртченскій и въ исправленіи этой должности вступилъ</i></p> <p><i>въ высшую степень произведенъ въ Консультанскіе Ассесоры, Указомъ Правительствующаго Сената отъ седьмого ноября</i></p>

УІІІ.	ІХ.	Х.	ХІ.	ХІІ.	ХІІІ.	ХІУ.
Годи.	Мѣсяцы и числа.	Были ли въ походахъ противъ непріятеля и въ самыхъ сраженіяхъ, и когда именно?	Подвергся ли наказаніямъ или комсакаіямъ, соединеннымъ съ ограниченіемъ въ преступленіяхъ по службе, когда и за что именно; по судебнымъ приговорамъ или въ дисциплинарномъ порядкѣ; не были ли оставлены въ подозрѣніи по преступленіямъ, вѣсущимъ на себѣ такіе ограниченія; когда казныя судомъ и за что именно.	Были ли въ отлучкахъ, когда и на сколько именно времени; являлся ли на срокъ и если просрочилъ, то когда именно явился, и была ли причина просрочки признана уважительною?	Были ли въ отставкѣ съ награжденіемъ чина, или безъ онаго, когда и съ котораго по какому именно времени?	Холостъ или женатъ, на комъ, имѣетъ ли дѣтей, кого именно; годъ, мѣсяцъ и число рожденія дѣтей, гдѣ они находятся и какого вѣроисповѣданія?
1865	февр. 10					
1878	февр. 9					

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
Чинъ, имя, отчество и фамилия, должность, лѣта отъ роду, върсноиъданіе, знаки отличія и получаемое содержаніе.	Изъ какого знанія прое- ходить.	есть ли имяне:				Гдѣ получилъ воспитаніе и окончилъ ли полн- курсъ наукъ въ учебномъ заведеніи; когда службу вступилъ; какими чинами, въ какихъ долж- ностяхъ и гдѣ проходилъ оную; не было ли какихъ особыхъ по службѣ дѣйствій или отдѣлій; не ли особенно чѣмъ либо награжденъ, кромѣ чина
		У него самого и у родителей.	У жены, буде женатъ.	Родовое.	Благо- пріобрѣ- тенное.	
		Родовое.	Благо- пріобрѣ- тенное.	Родовое.	Благо- пріобрѣ- тенное.	
						<p>тысяча-восемьсотъ семьдесятъ седьмого года за № 148 со старшинствомъ съ двад- цать четвертаго Января тысяча-восемьсотъ семьд- есятъ пятого года . . .</p> <p>Вновь издранъ на слѣду- ющее поручикомъ Алексе- евоичемъ Мисюкомъ Куров- скимъ Уряднымъ по Краган- амскимъ Дѣламъ Пре- супотвѣвъ и въ должностяхи этой утверждено . . .</p> <p>По Высочайше ут- вержденному Положенію Комитета Министровъ поднаменованъ Орденомъ св. Станислава 2^и степени.</p> <p>Указомъ Правитель- ствующаго Сената отъ</p>

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
Чинъ, имя, отчество и фамилія, должность, лѣта отъ роду, въроисповѣданіе, знаки отличія и полученное содержаніе.	Изъ какового званія происходить.	есть ли имяніе:				Гдѣ получилъ воспитаніе и окончилъ ли полнѣе курсъ наукъ въ учебномъ заведеніи; когда службу вступилъ; какими чинами, въ какихъ должностяхъ и гдѣ проходилъ оную; не было ли какихъ особыхъ по службѣ дѣйствій или отличій; не ли особенно чѣмъ либо награждаемъ, кромѣ чина.
У него самаго и у родителей.		У жены, буде женатъ.				
		Родовое.	Благопріобрѣтенное.	Родовое.	Благопріобрѣтенное.	
<p>Всегого Лучинъ тысяча восемьсотъ восемьдесятыхъ года за № 64 за выписку имѣя производимъ въ чинъ Надворнаго Советника со старшимъ чиномъ съ Высочайше готворенного по дѣлу тысяча восемьсотъ сорокатыхъ года . . .</p> <p>Трикарать по Министертву Внутреннихъ Дѣлъ увѣдомъ согласно прошенію отъ должности Непримѣннаго Члена Глуховскаго Уезднаго по Крестьянскимъ Дѣламъ Присутствія.</p> <p>Глуховскимъ Уезднымъ Земскимъ Собраніемъ избранъ въ должность Предсѣдателя Глуховскаго Зем.</p>						

VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	XIII.	XIV.
Годы.	Мѣсяцы и числа.	Были ли въ походахъ противъ неприятеля и въ самыхъ сраженіяхъ, и когда именно?	Подвергался ли наказаніямъ или высылкамъ, соединеннымъ съ ограниченіями въ преимуществѣхъ по службѣ; когда и за что именно; по судебнымъ приговорамъ или въ дисциплинарномъ порядкѣ; не былъ ли оставленъ въ подстрѣль по преступленіямъ, заслуживающимъ собою такія ограниченія; когда каковыя судимости и за что именно.	Были ли въ отлучкахъ, когда и на сколько именно времени; являлся ли на срокъ и если просрочилъ, то когда именно явился, и была ли причина просрочки признана уважительною?	Были ли въ отставкѣ съ награжденіемъ или безъ оного, когда и съ какого по какому именно времени?	Хотѣлъ или женатъ, на комъ, имѣетъ ли дѣтей, кого именно; годъ, мѣсяць и число рожденія дѣтей, гдѣ они находятся и каковыя вѣроисповѣданія?
	<p>Начебръ 1879 24 1880 Августъ 10</p> <p>Станд 1880 3</p>					

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	
Чинъ, имя, отчество и фамилия, должность, лѣта отъ роду, въ роисповданіи, значеніи отначія и получаемое содержаніе.	Изъ какого званія проис- ходитъ	вотъ ли имяте:		У него самого и у родителей.		У жены, буде женить.	Гдѣ получила воспитаніе и окончилъ ли полукурсъ наука въ учебномъ заведеніи; когда службу вступилъ; занималъ чинами, въ какихъ должностяхъ и гдѣ проходилъ службу; въ бытность по службѣ дѣлалъ ли отличій; не ли особенно чѣмъ либо награждаемъ, крокъ чина
		Родовое.	Взаго- приобрѣ- тенное.	Родовое.	Взаго- приобрѣ- тенное.		
						<p>кой Туркиви</p> <p>Утвержденъ въ Должности Г. Черниговскимъ Губернаторомъ</p> <p>Шляхъ оное Свѣдѣніемъ гудранъ вновь на свободномъ туралитіи</p> <p>Утвержденъ въ Должности Г. Черниговскимъ Губернаторомъ</p> <p>Шляхъ оное Рязанскимъ Губернаторомъ вновь гудранъ на туралитіи съ</p> <p>Утвержденъ въ Должности Г. Губернаторомъ</p> <p>Губернаторомъ Черниговскимъ Губернаторомъ Рязанскимъ</p>	

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	
Чинъ, имя, отчество и фамилия, должность, лѣта отъ роду, вѣроисповѣданіе, знали отличія и получаемое содержаніе.	Изъ какого званія присходитъ	есть ли имяніе:		У него самого и у родителей.		У жены, буде женатъ.	Гдѣ получалъ воспитаніе и окончилъ ли полнкурсъ наукъ въ учебномъ заведеніи; когда службу вступилъ; какими чинами, въ какихъ должностяхъ и гдѣ проходилъ оную; не было ли какихъ особыхъ по службѣ дѣйствій или отличій; не ли особенно чѣмъ либо награждаемъ, кромѣ чина
		Родовое.	Благопріобрѣтенное.	Родовое.	Благопріобрѣтенное.	<p>Содраніи въ Волжской Предводителя Цирковой Губернской Земской Управы на трехмѣсячій съ 1896 года тридцатого января тысяча восемьсотъ девяносто шестого года.</p> <p>Утверждено въ этой Волжской Вишай- шимъ приказомъ пятого Марта тысяча восемь сотъ девяносто шестого года.</p> <p>Губернскій Уездный Земскій Содраніи отъ 1898 года губернъ въ Губер- скіе главныя на трехмѣсячій съ 1898 года.</p> <p>Мергубернскій Губер- нскій Земскій Содраніи</p>	

VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	XIII.	XIV.
Годы.	Мѣсяцы и числа.	Былъ ли въ походахъ противъ непріятель и въ самыхъ сраженіяхъ, и когда именно?	Подвергался ли наказаніямъ или выславленіямъ, соединеннымъ съ ограниченіями въ премуществахъ по службѣ; когда и за что именно; по судѣ или по приговору или въ дисциплинарномъ порядкѣ; не былъ ли оставленъ въ подозрѣніи по преступленіямъ, влекущимъ за собою такія ограниченія; когда каковъ судомъ и за что именно.	Былъ ли въ отлучкахъ, когда и на сколько именно времени; являлся ли на срокъ и если просрочилъ, то когда именно явился, и была ли причина просрочки признана уважительною?	Былъ ли въ отставкѣ съ награжденіемъ, или безъ оного, когда и съ котораго по какому именно времени?	Холостъ или женатъ, на комъ, имѣетъ ли дѣтей, кого именно; годъ, мѣсяць и число рожденія дѣтей, гдѣ они находятся и каково въ рожденіи?
1896	Июль 70					
1896	Июль 5					

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
Чинъ, имя, отчество и фамилия, должность, лѣта отъ роду, въроисповѣданіе, знаки отличія и получаемое содержаніе.	Изъ какого званія происходитъ, ходитъ.	есть ли имѣніе:				Гдѣ получилъ воспитаніе и окончилъ ли полный курсъ наукъ въ учебномъ заведеніи; когда службу вступилъ; какими чинами, въ какихъ должностяхъ и гдѣ проходилъ службу; не было ли какихъ особыхъ по службѣ дѣйствій или отличій; не ли особенно чѣмъ либо награждаемъ, кромѣ чина.
У него самого и у родителей.		У жены, буде женатъ.		Родовое.	Благопріобрѣтенное.	
Родовое.		Благопріобрѣтенное.	Родовое.	Благопріобрѣтенное.	<p>въ заведеніи 5 февраля 1899 года губернаторъ Председателемъ Черниговской Губернской Земской Управы въ каковой должности утверждёнъ Высочайшимъ приказомъ отъ 5го Марта нынѣшняго года.</p>	

Съ подлинн.

За Пр.

За Директора

VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	XIII.	XIV.
Годы.	Мѣсяцы и числа.	Былъ ли въ походахъ противъ непріятеля и въ самыхъ сраженіяхъ, и когда именно?	Подвергался ли наказаніямъ или высканіямъ, соединеннымъ съ ограниченіями въ преимуществахъ по службѣ; когда и за что именно; по судебнымъ приговорамъ или въ дисциплинарномъ порядкѣ; не былъ ли оставленъ въ подозрѣніи по преступленіямъ, заслуживъ за собою такіа ограниченія; когда какимъ судомъ и за что именно.	Былъ ли въ отлучкахъ, когда и на сколько именно времени; являлся ли на срокъ и если просрочилъ, то когда именно явился, и была ли причина просрочки признана уважительною?	Былъ ли въ отставкѣ съ награжденіемъ чина, или безъ онаго, когда и съ котораго по какому именно время?	Холоствъ или женатъ, на комъ, имѣеть ли дѣтей, кого именно; годъ, мѣсяцъ и число роженія дѣтей, гдѣ они находятся и какого вѣроповѣданія?
1899	Февраль 5.					
1899	Мартъ 5.					

исполъ Витковъ:

соданіемъ Ст. Вишневскій.

отца Н. А. Тимошенко.

шиковъ Сидорова Івану Петровичу
Троцькому;

б) повістити Суворову: а) доповідати
сторона для окарачинської Дакії ма-
стерскої, б) розкритати споживчів и поден-
кирь робити и в) отримати етикетка-
тирь (узелки) Союзниціи Земства на
родина;

б) вказати Суворову на розходки авансов
посл отпелі дваети рублей и

7) в состоявниелі постановленіи уводо-
лиши Пашутикевалі.

Председателі Уманець

Цель { П. Толониз. Ст. Шинель

Директоризовани Шинель

35

ГЕТЬМАНЪ МАЗЕПА.

18-50 17

Историческая монографія

В. М. УМАНЦА.

81
31
Михайлу Михайловичу

ИЗЪ МОИХЪ

Кочовинскому

НАБЛЮДЕНІИ

Она Автора.

по

КРЕСТЬЯНСКОМУ ДѢЛУ

Е. М. УМАНЦА

С.-ПЕТЕРБУРГЪ

ТИПОГРАФІА А. С. СУВОРИНА, ЭРТЕЛЕВЪ ПЕР., Д. 11—2.

1881

1881

ЗМІСТ

Передмова	
Розділ I. Земська діяльність	
Розділ II. Наукові дослідження	
Розділ III. Гетьман Мазепа	
Розділ IV. Рецензії, відгуки та зауваги на наукові праці Ф.М. Уманця	
Післяслово	
Джерела та література	
Додаток	

ББК 63.3 (4 Укр) 5

П 52

УДК 94 (477.5)

Наукове видання

Половець Володимир Михайлович

Федір Михайлович Уманець (1841 - 1917рр.)

ISBN 966-533-308-6

Редактор – А.Г. Морозов

Технічний редактор – О.О. Мисюра

Коректор – В.О. Кияшко

Підписано до друку 12.04.2006

Формат 60X80 1/16. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 8,5. Наклад 300екз.

Зам. 284. 14000 Чернігів, вул. Воровського, буд. 10.

«Просвіта»

ISBN 966-533-308-6

2006 © В.М. Половець

Половець В.М. Федір Михайлович Уманець (1841–1917рр.). – Чернігів: Просвіта, 2006. - ____ с.

ISBN 966-533-308-6

Монографія присвячена дослідженню життя, громадської та наукової діяльності Ф.М. Уманця, відомого земця, юриста, історика, краєзнавця, який належав до типових представників старої інтелігенції, що вбачала свій обов'язок перед суспільством у збереженні і популяризації історико-культурної спадщини. Своєрідна постать Ф.М. Уманця тільки-но повертається з фактичного забуття. Його ім'я, на жаль, мало що говорить сучасному читачеві. Між тим, він відіграв важливу роль у зміцненні земських установ на Чернігівщині, розвитку історичного краєзнавства, музейної та архівної справи. Діяльність Федора Михайловича пов'язана безпосередньо з Чернігівською архівною комісією, в якій він у 1896 р. очолював редколегію. Науковий доробок Ф.М. Уманця складається з низки монографій, наукових статей, розвідок та документальних публікацій, що чекають на своїх дослідників.

Розрахована на науковців, викладачів, краєзнавців, широке коло читачів.

ББК 63.3 (4 Укр)5
УДК 94 (477.5)